

ביאורי רס"ג בפירושו של ר' אברהם בן שלמה לספר ישעיהו

פירושו הגדול של ר' אברהם בן שלמה [להלן: ראב"ש] על נביאים ראשונים ואחרונים הוא אחד מפירושי המקרא המקיפים ביותר מימי הביניים המצויים בידנו. אך אף על פי שהוא מוכר בעולם המחקר זה זמן רב, ואף על פי שחוקרים לא מעטים עסקו בו, אין בידנו מידע של ממש על זמנו ועל מקומו של המחבר. הוא עצמו אינו מוסר בחיבורו מידע כלשהו על תולדות חייו או על זמנו או על מקום מגוריו.

החוקר הראשון שהזכיר את פירושו של ראב"ש על הנביאים היה אלפרד נויבאואר, אך הוא כלל לא היה בטוח ביחס לארץ מוצאו של מחברו של הפירוש, אף על פי שכל כתבי היד של החיבור מוצאם מתימן.¹

ב"ז באכר דן בשאלת זמנו ומקומו של ראב"ש אגב עיסוקו בחיבוריו של ר' תנחום הירושלמי. לדעת באכר, ראב"ש היה חכם תימני בן המאה הי"ד,² ודעתו זו הובאה על ידי הדסה שי בלא הסתייגות, ונראה שקיבלה אותה כנכונה.³

החוקר הראשון שהדפיס קטעים גדולים מפירושו של ראב"ש לנביאים ראשונים ואחרונים היה בועז כהן. כהן הגביל את זמנו של ראב"ש למחצית השנייה של המאה הי"ד מבלי להביא נימוקים לקביעתו.⁴ בעקבותיו הולך יצחק אבישור, הכותב כעובדה ידועה ומוסכמת שראב"ש חי בין השנים 1350-1400.⁵

לעומת זאת, יהודה רצהבי מאחר מעט את זמנו של ראב"ש. בהסתמכו על שמות המחברים המוזכרים בפירוש ראב"ש ועל הקולופונים שבסוף כתבי היד שלו, הוא מסיק כי המחבר חי במאה הי"ד או בראשית המאה הט"ו.⁶ כך למשל רצהבי מבסס את דעתו

* המאמר הוא עיבוד והרחבה של פרק מספרי החדש, פירושו של ר' אברהם בן שלמה התימני לספר ישעיהו, רמת-גן תשע"ה.

1 נויבאואר, הספרות, עמ' 613
2 באכר, תנחום, עמ' 43.
3 שי, תנחום, עמ' נז.
4 כהן, ציטוטים, עמ' 75.
5 אבישור, התרגום, עמ' 13.
6 רצהבי, מובאות, עמ' צז-צח.

על קולופון של המחבר בסוף אחד מכתבי היד לנביאים ראשונים. וזה לשונו: ⁷ "נשלם פירוש [...] אני קטן התלמידים אברהם בן שלמה יש"ל⁸ [...] שנת א' תשל"ג". התיארוך בקולופון זה הוא כנהוג בתימן למניין השטרות, ושנת א' תשל"ג היא שנת 1422. בקולופון אחר כתוב:

קטן הסופרים [...] שלמה בן שלום בן יוסף [...] נכתב בעיר מדינה בני קיס⁹ [...] ונשלם שנת א'ת'ר' שנין לשטרות [=1495].

גם יוסף טובי סבור כי ראב"ש חי בשלהי המאה הי"ד או בראשית המאה הט"ו,¹⁰ ולדעה זו מצטרף גם משה גברא, המשער שראב"ש נולד בשנת 1390 לערך ונפטר באמצע המאה הט"ו.¹¹

לאור עדות שבקולופון, שהובאה לעיל, הסתיימה כתיבת הפירוש לנביאים ראשונים לקראת סוף הרבע הראשון של המאה הט"ו. כתיבת הפירוש לנביאים אחרונים, ובכלל זה הפירוש לספר ישעיהו, הסתיימה ככל הנראה שנים אחדות אחר כך.

נמצא שראב"ש הוא בן דורם של ר' זכריה הרופא, שכתבת חיבורו "מדרש החפץ" הסתיימה בשנת 1428, ושל ר' סעיד בן דאוד אלדמארי, שחיבורו "מדרש הביאור" [= "אלביאן"] נכתב בשנת 1441.¹² מסקנה זו עולה בקנה אחד עם האווירה הכללית של הפירוש, המתאימה לתקופה זו. אין בחיבור רמז לרדיפות או לשמדות, לגזרות או לפורענויות. גם ביטויים דוגמת "מהרה ייגלה" בסמיכות לאזכור המשיח אינם חורגים מן המקובל בסוגה זו של ספרות. אווירה כללית זו אכן מתאימה למאות הי"ד-הט"ו, שבהן היה מעמדם של היהודים נוח למדי, ופעילותם האינטלקטואלית ויצירתם הספרותית הגיעו לשיאן.¹³

גם לגבי מוצאו ומקום פעילותו של ראב"ש, חלוקים החוקרים. וכפי שכבר כתבנו לעיל, לדעת ב"ז באכר, מוצאו של ראב"ש הוא תימן. וכן סובר גם בועז כהן, שאינו

7 כ"י ירושלים – קאפח 100; סימנו במכון לתצלומי כתבי-יד בספרייה הלאומית בירושלים: ס' 32327.

8 "יכון שמו לעד" (או: לנצח).

9 בעיר זו נכתב גם "מדרש החפץ", פירושו של ר' זכריה בן שלמה הרופא על התורה. מצנעה בְּנֵי קִיס הוא כפר עתיק, הנמצא מערבית לצנעא, שבמאות הי"ד-הט"ו הועתקו בו כמה כתבי יד עתיקים, ובהם גם "משנה תורה" לרמב"ם. ראה עליו אצל: גברא, הקהילות, חלק ב, עמ' 353.

10 טובי, ונה, עמ' 18, ושם הע' 3.

11 גברא, חכמי תימן, עמ' 11.

12 על "מדרש הביאור", ראה למשל: פינקלשטיין, קטעים; רצהבי, מילואים; ריצ'לר, על מדרש; לנגרמן, המדרש, עמ' 270-271. המדרש יצא לאור על ידי הרב יוסף קאפח, חלקו הראשון (בראשית-שמות) בשנת תשנ"ח, וחלקו השני (ויקרא-דברים) בשנת תשנ"ט.

13 למסקנה זו, השווה: מדרש החפץ, עמ' 10-12; טובי, התאסלמות; טובי, ידיעות, עמ' 99; שלוסברג, הפולמוס, עמ' 60, 66.

מנמק את דעתו ולא מביא לה ראייה כלשהי. נראה שבאכר וכהן הסתמכו בעיקר על העובדה שכל כתבי היד ששרדו מפירושי ראב"ש מוצאם מתימן.

גם רצהבי מודע כמובן לעובדה זו, אך הוא סובר שאין בה כדי לשמש ראייה ביחס למוצאו של המחבר.¹⁴ הוא מסכים להנחה שארץ מגוריו של ראב"ש היא אחת מארצות האסלאם, וזאת בהסתמך על העובדה שמקצת מן הפירוש כתוב בלשון הערבית ועל ידיעותיו העשירות של המחבר בספרות הערבית. עם זאת, הוא מעריך שראב"ש היה חכם ספרדי, ולכן הכיר את הווי החיים באירופה ובארצות הערביות כאחת. לדעתו, הוא אף ביקר בסוריה והכיר את החיים בארץ ישראל.¹⁵

גם הרב יחיא קאפח, שתיאר את חיבוריהם של חכמי תימן הקדומים, מתלבט בשאלת מוצאו של ראב"ש ומקום פעילותו, וסובר כי מוצאו ממצרים.¹⁶

לעומת זאת, נכדו, הרב יוסף קאפח, גורס שראב"ש היה חכם מחכמי צנעא, וזאת בהסתמכו על דברי מהרי"ץ, המזכיר בחיבורו "חלק הדקדוק" את החכם "רבי אברהם קדמון מחכמי צנעא",¹⁷ שלדעת הרב קאפח הוא ראב"ש.¹⁸

מאיר חבצלת מתייחס אף הוא לחיבור שלפנינו באופן דומה, ומתאר אותו במילים "מדרש צנעא".¹⁹ גם דוד בלומנטל²⁰ וצבי לנגרמן²¹ מתייחסים למוצאו התימני של ראב"ש כאל עובדה ידועה ומוסכמת שאינה טעונה הוכחה.

יוסף טובי, שנדרש אף הוא לעניין מוצאו של ראב"ש, מסכים שראב"ש היה חכם תימני, ומסתמך על העובדה שכל כתבי היד של הפירוש מקורם בתימן, "ומסתמא נתחבר במקום שממנו הגיע".²²

- 14 רצהבי, מובאות, עמ' צח, הע' 9.
- 15 רצהבי, מובאות, עמ' צח-צט. אמנם במקום אחר (רצהבי, ביבליוגרפיה, עמ' 267, סי' 61), רצהבי נוקט לשון אחרת במקצת וכותב על ראב"ש ש"אולי [הוא] מתימן", אולם בספרו המקיף על ספרות יהודי תימן (רצהבי, תורתן), אינו מונה אותו בין חכמי תימן. בשיחה שבעל פה עמו (ביום ט' בתמוז תשנ"ו) חזר רצהבי בפניי על דעתו, שראב"ש אינו חכם תימני.
- 16 קאפח, דברי צדיקים, עמ' 27, סעיף מז.
- 17 "וכן ראיתי להרב רבי אברהם קדמון מחכמי צנעא יע"א [=יכוננה עליון אמן / יגן עליה אלוהים] בפי' כ"י" (מהרי"ץ, חלק הדקדוק, יחזקאל מו).
- 18 קאפח, דברי צדיקים, עמ' 27, הע' 65. עם זאת, במכתב ששלח אלי ביום ו' באב תשנ"ה, בתשובה לשאלתי, הבהיר הרב קאפח ע"ה שאינו קובע עמדה ביחס למוצאו של מחבר הפירוש, וכי הוא מסתפק בציטוט דברי מהרי"ץ.
- 19 מדרש החפץ, מבוא, עמ' 34, סעיף ד.
- 20 בלומנטל, חוטר, עמ' 33, 35, 38, 95.
- 21 לנגרמן, המדרש, עמ' 283; לנגרמן, מקור, עמ' 335, הע' 2.
- 22 טובי, ונה, עמ' 18, הע' 3.

גם משה גברא דוגל בקביעה שמוצאו של ראב"ש מתימן, וזאת בעיקר בגלל דברי מהרי"ץ, ולפיהם ראב"ש היה חכם תימני בן העיר צנעא. גברא אף מוסיף ראייה שלא עמדו עליה קודמיו, והיא העובדה שראב"ש מצטט מן "המדרש הגדול", שלא היה מוכר מחוץ לגבולות תימן עד המאה הי"ט.²³

נמצא שיש שלוש דעות בשאלת מקום פעולתו של ראב"ש: רוב החוקרים והחכמים סבורים שהוא תימן, הרב יחיא קאפח סבור שהוא מצרים, ואילו רצהבי מרחיק אותו לספרד.

בכמה מאמרים שפרסמתי בשנים האחרונות, הוכחתי כי ראב"ש וחיבורו מוצאם מתימן. הדבר ניכר בלשונו ובסגנונו, במבטא המשתקף מן הפסוקים המצוטטים, במטבעות הלשון ובביטויים אופייניים, בדרך הכתיבה הדו-לשונית ובמקורם של כל כתבי היד.²⁴ להוכחת דבריי אביא כמה מן הנימוקים העיקריים (מקצתם כבר נזכרו לעיל), ואביא דוגמאות אחדות הלקוחות מפירושו לספר ישעיהו:

א. כל כתבי היד של הפירוש לנביאים ראשונים ואחרונים, מוצאם מתימן. אמנם אפשר לטעון שאין בזה משום ראייה למוצאו של המחבר אלא למוצאם של המעתיקים, אולם בכל זאת אין לשלול את כוחה של עובדה זו, שחוקרים לא מעטים מייחסים לה חשיבות רבה.

ב. הפירוש כתוב בלשון עברית בלולה בערבית-יהודית, והן שלובות ומעורבות זו בזו. לעתים ראב"ש משלב משפט ערבי בטקסט עברי, ולעתים מרחיב וכותב קטעים שלמים בערבית-היהודית. דרך כתיבה זו, שילוב עברית וערבית, אופיינית מאוד למדרשי תימן, ואינה מצויה בחיבורים אחרים שנתחברו בימי הביניים בארצות המזרח, הכתובים כמעט במלואם בערבית-היהודית.

ג. ראב"ש מרבה להסתמך על התרגומים הארמיים, הן אונקלוס לתורה הן התרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל לנביאים. לא פעם, הוא מצטט את התרגומים הארמיים כביאור בלעדי, גם במקומות שהפרשנים שהוא שואב מהם את ביאוריו, דוגמת ר' תנחום הירושלמי ורד"ק, אינם עושים כן. ההסתמכות המרובה על התרגומים הארמיים אופיינית לחכמי תימן, שהכול שיננו את התרגומים כחלק מהשכלתם היסודית וחזרו עליהם מדי שבת בשבתו, כפי שהם נוהגים עד ימינו אלה בקריאת התורה בציבור. לעומת זאת, חכמי ספרד אינם מצטטים את התרגומים הארמיים במידה מרובה כל כך.

ג. הפירוש הוא לקטני. דרך פרשנית זו אופיינית מאוד דווקא לחיבורים שנתחברו בתימן.

23 גברא, חכמי תימן, עמ' 11.

24 להרחבה ולדוגמאות מפירושו לתרי-עשר, ראה: ראב"ש, תרי-עשר, עמ' 55-58.

ד. תכונה אופיינית למדרשי תימן היא חוסר ההקפדה על סדר הפסוקים והחזרה מפסוק מאוחר לפסוק מוקדם.²⁵ תופעה זו מצויה פעמים אחדות בחיבורנו.

ה. כתבי היד של הפירוש מנוקדים חלקית.²⁶ הדברים אמורים בעיקר בפסוקים ובחלקי הפסוקים המתבארים, הכתובים בהדגשה, אך לעתים גם במילים משולבות בגוף הביאור, שראב"ש חושש שהקורא יטעה בקריאתן, ולפיכך מנקד אותן. במקרים לא מעטים, הניקוד משקף הגייה תימנית מובהקת. והרי דוגמאות אחדות:

- כתיבת הפתח הגנוב. הפתח הגנוב מצוי בתיבות המסתיימות בעיצורים ה', ח', ע', שלפניהן התנועות: חיריק, צירי, שורוק וחולם. שלמה מורג הוכיח כי מסורת הקריאה של בני תימן רואה בפתח הבא באותיות אלה בסופי תיבות כסימן ניקוד, שאינו מציין אך ורק את מציאותה של תנועת a לפני העיצור הסופי, אלא גם קובע את מציאותו של הגה "תנועתי למחצה", y או w, לפני תנועה זו. על פי מורג, מהותו של ההגה ה"תנועתי למחצה" תלויה בתנועה שלפניו, שכן הוא y אחרי צירי או חיריק ו-w אחרי חולם או שורוק. 27. כך למשל מצינו בפירוש לישעיה את הדוגמאות הבאות:

בסיומת ח': "וְאֵת דְּמֵי יְרוּשָׁלַם יְדִיחַ מִקְרָבָה בְּרוּחַ מְשַׁפֵּט וּבְרוּחַ בְּעִיר" (ד,ד);
 "קְמוֹשׁ וְחֹחַח כַּמְבַצְרִיה" (לד,יג), "הַנְּנִי נוֹתֵן בּוֹ רוּחַ" (לז,ז), "רְאוּת רְבוֹת וְלֹא תִשְׁמַר פְּקֻחַ אֲזַנִּים וְלֹא יִשְׁמָע" (מב,כ), "לְפִתּוֹחַ לְפָנָיו דְּלִתִּים" (מה,א),
 "מַעֲטָה תְהִלָּה תַחַת רוּחַ כְּהֵה" (סא,ג). 28.

בסיומת ע': "עַם עֲמָקֵי שְׁפָה מְשֻׁמֵּעַ" (לג,יט), "אַף אֵין מְשֻׁמֵּעַ" (מא,כו),
 "אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל מוֹשִׁיעַ" (מה,טו), "לְשֻׁמֹּעַ פְּלִמוֹדִים" (נד,ד), "זְרוּעַ יְיָ עוֹרֵי כִימֵי קָדְשׁ" (נא,ט), "הֵן לֹא קֶצֶרָה יָד יְיָ מְהוֹשִׁיעַ" (נט,א), "מוֹלִיךְ לִימִין מוֹשֶׁה זְרוּעַ תְּפָאֲרָתוֹ" (סג,יב), "לְהוֹדִיעַ שְׁמֶךָ לְצָרִיךְ" (סד,א). 29.

- החלפת תנועת סגול בתנועת פתח. מסורת ההגייה העברית של יהודי תימן אינה מבחינה בין תנועת הפתח לבין תנועת הסגול, ולשתייהן מימוש אחד בהגייתן.³⁰ כך למשל אנו מוצאים בפסוקים המצוטטים בפירוש לישעיהו: "ויאמר אֶתָּזו לא

25 מדרש החפץ, עמ' 16.

26 כל ניקוד במאמר זה של מילה או פסוק, בין חלקי בין מלא, נמצא בצורה זו בכתבי היד המקוריים.

27 מורג, העברית, עמ' 133-134; גלוסקא, התפילה, עמ' 35-37; קיסר, עיונים, עמ' 190.

28 בדומה לזה: "כנוע עֲצֵי יַעַר מִפְּנֵי רוּחַ" (ז,ב), "רוּחַ וְתֵהוּ נִסְכִּיהֶם" (מא,כט), "אֵינָה הַשֶּׁם כְּקָרְבוֹ אֵת רוּחַ קָדְשׁוֹ" (סג,יא), "רוּחַ יְיָ תְנִיחֵנוּ" (סג,יד), "וְעוֹנֵינוּ כְּרוּחַ יִשְׁאוֹנוּ" (סד,ה); "לִשׁוֹן וְכֹחַ הוּא" (159 ע"ב, שו" 5).

29 בדומה לזה: "אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל מוֹשִׁיעַ" (מה,טו), "אֵל לֹא יוֹשִׁיעַ" (מה,כ).

30 מורג, העברית, עמ' 119-121. על המרת סימן הפתח בסגול ולהפך בקרב הנקדנים, ראה: שם, עמ' 120; גלוסקא, התפילה, עמ' 31.

אָשָׁאֵל" (ז,יב) במקום "לֹא אֶשְׁאֵל"; "ביום ההוא יִגְלַח יְיָ בַתְּעַר הַשְּׂכִינָה בְּעֵבְרֵי נְהָר" (ז,כ) במקום "בְּעֵבְרֵי"; "אֶפְקֹד עַל פְּרִי גִדְל לְכַב מְלֶךְ אֲשׁוּר" (י,יב) במקום "גִּדְל"; "ויבא אליקים בן חלקיהו אשר על הבית וְשִׁבְנָא הַסּוֹפֵר" (לו,כב) במקום "וְשִׁבְנָא"; "הַעַל אֵלֶּה תִּתְּאֶפֶק יְיָ תִּתְּשֶׁה וּתְעַנֶּינִי" (סד,יא) במקום "תִּתְּשֶׁה וּתְעַנֶּינִי". בגוף הפירוש לפסוק "לשונם בצמא נְשָׁתָה" (מא,יז), ראב"ש כותב: "לשון חורבה וְיֹבֵשׁ" במקום "וְיֹבֵשׁ"; על הפסוק: "מִפֶּר אוֹתוֹת בְּדִים" (מד,כה), "אני שֶׁהִפְרַתִּי אוֹתוֹת בְּדִי מִצְרִים" במקום "שֶׁהִפְרַתִּי".³¹

- מימוש השווא כתנועה. במבטאם של בני תימן, יש לשווא שני מימושים: "מימוש אפס", כלומר השווא נהגה כשווא נח, ו"מימוש תנועתי". אחת הדוגמאות שמורג מביא למימוש התנועתי הוא: "כְּנוּעַ עֲצֵי יַעַר" (ז,ב).³² ואכן, בפירוש שלפנינו, מנוקד במקום השווא שבראש המילה "כְּנוּעַ" סגול: "כְּנוּעַ עֲצֵי יַעַר מְפָנִי רַחֵ",³³ בהתאם לדברי מורג על מימושו התנועתי.
- הגיית הקמץ כעין חולם. יהודי תימן הוגים את הקמץ כתנועה אחורית נמוכה הקרובה להגיית החולם.³⁴ כך, למשל, ראב"ש כותב במקום "בְּחֻזֶק יְבוּא" (מ,י) "בחוזק יבוא", ויש מקום להניח שהאות ו"ו שאחרי האות ח"ת מייצגת את הגייתה בפיו כחולם מלא. הוא הדין בצירוף "עֲלוֹת יְנָהֵל" (מ,יא), שראב"ש מעתיקו "עולות ינהל". וכן הוא גם "וְאֹמֵר מֶה אֶקְרָא" (מ,ו), שהוא כנגד "וְאֹמֵר".
- הגיית החולם כצירי. באזורים אחדים בתימן החולם נהגה כצירי, ככל הנראה כשריד למסורת הגייה של חלק מיהודי בכל בתקופת הגאונים.³⁵ בפירוש שלפנינו, יש דוגמה יחידה: "וּבְחֻזְקִי כִּי נְבוּנִיתִי" (י,יג) במקום "נְבוּנִיתִי" בנוסח המסורה, והאותיות "ני" מציינות הגיית צירי, עובדה המשתקפת

31 התופעה של החלפת סגול בפתח נפוצה מאוד בפירושו של ראב"ש, ראה למשל הדוגמאות הבאות מפירושו לתרי עשר: "אֵל תִּשְׁמַח יִשְׂרָאֵל אֵל גִּיל כְּעַמִּים" (הושע ט,א) במקום "אֵל גִּיל"; "לֹא יִסְכּוּ לִי יָן וְלֹא יַעֲרְבוּ לוֹ זְבָחֵיהֶם" (הושע ט,ד) במקום "יַעֲרְבוּ"; "תֵּן לֵהֶם רַחֵם מִשְׁפִּיל וְשֹׁדִים צוֹמְקִים" (הושע ט,יד) במקום "רַחֵם"; "לְעֲגֻלוֹת בַּיִת אֲנִי גִּוְרוֹ" (הושע י,ה) במקום "לְעֲגֻלוֹת"; על הפסוק "הַעוֹד הַזֶּרַע בַּמְּגוּרָה" (חגי ב,ט) ראב"ש כותב: "הַהָא שְׁבַהֲעוֹד הַיָּא דְרַךְ שְׁאֵלָה" (290 ע"א, שו' 24); "וְזֶה הַפֶּךָ מֶה שְׁהִיָּה רְאוּי עֲלֵיהֶם" (166 ע"ב, שו' 12); "וְאִמְ ר' יוֹסִי: יִצְרַר הַרְעָה דוֹמָה בַּתְּחֵלָה לַחוּט שְׁלִכְוִיָּא וְלַבְּסוֹף כַּעֲבוֹת הַעֲגֻלָּה" (169 ע"ב, שו' 14).

32 מורג, העברית, עמ' 135.

33 על תנועת הפתח באות וי"ו שבמילים "כנוע" ו"רוח", ראה לעיל.

34 מורג, העברית, עמ' 100-106.

35 טובי, צירי; מורג, העברית, עמ' 92-99; מורג, מסורות, עמ' 46-47, 55-56. בעמ' 261-262 מורג מביא דוגמאות לחריזה המבוססת על חילופי חולם וצירי. שחמון, במחקרה על הלהגים הערביים שבפי יהודי תימן, מביאה דוגמאות לחילופים דומים גם בדיבורם הערבי של יהודי תימן (שחמון, תיאור, עמ' 50).

במפורש בכ"י ביהמ"ל,³⁶ שהנו"ן מנוקדת בו בצירי: "נְבוֹנְתִי". אמנם הגייה זו אופיינית ליהודי שרעב שבדרום-מערב תימן,³⁷ אך קשה להסיק מסקנות בדבר מוצאו של המחבר (או המעתיק) מדוגמה זו.³⁸

- בעשרות מקומות בפירוש לישעיהו מילת השייכות "שָׁל" אינה נכתבת כמילה נפרדת, אלא מחוברת לשם העצם שאחריה על פי הדגם המקראי: "הנה מטתו שָׁלְשָׁלְמָה" (שה"ש ג,ז). כך למשל בביאורו לישעיהו ט,יז מתייחס ראב"ש למילה "אחותי" (איוב יג,יז) וכותב: "אלף שָׁלְאִתְּי³⁹ באזניכם". אמנם תופעה זו אינה בלעדית לתימן, אך היא נפוצה בהיקף כזה רק בלשונם של בני תימן.⁴⁰
- בעשרות, ואולי אף במאות רבות של מקרים, חסרים בכתבי היד של הפירוש לישעיהו הדגשים, הן הדגש חזק הן הדגש קל, כגון: "וְהָיָה מְדַבֵּר לְכַרְמֶל וְהַכְרָמֶל לַיֵּצֵר יִחָשֵׁב" (לב,טו), "וְיִשְׁכַּן בְּמִדְבָּר מְשֻׁפָּט" (לב,טז). עובדה זו עולה בקנה אחד עם מה שמקובל בכתבי היד התימניים המנוקדים ניקוד טברני, שאינם מקפידים על ציון הדגש. נוהג זה מקורו במערכת הניקוד הבבלי, ומשם עבר לכתבי היד התימניים שניקודם טברני. עם זאת, חשוב לציין כי אף על פי שהדגש אינו מצוין ברוב כתבי היד התימניים, מסורת הקריאה של יהודי תימן נוהגת דיגוש מלא בהתאמה מלאה לכללי המסורת הטברנית.⁴¹
- המילה "לפיכך" נכתבת פעמים רבות כשתי מילים, "לפי כך",⁴² ואף על פי שצורה זו אינה שכיחה בלשונם של יהודי תימן, היא מצויה למשל בכמה מקומות במדרש הגדול.⁴³
- הגיית מילים אופיינית לתימן. כך למשל מצטט ראב"ש אגב ביאורו לישעיהו ח,ח את דברי רש"י: "וראיתי בתנחומא כמה הן מוטות כנפי התורנגול", וכתיב המילה "תְּרַנְגוּל" משקף את הגייתה במסורת תימן.⁴⁴ את המילים "יעשהו במקצועות" (מד,יג), ראב"ש מסביר: "מחליקו ברהיטני ואוזמיל". המילה

36 ראה עליו בהמשך.
 37 מורג, העברית, עמ' 92. להרחבה בעניין זה, ראה: יעקב, מסורת, עמ' 26-32. על נפת שרעב וקהילותיה, ראה: גברא, הקהילות, חלק ב, עמ' 582-583.
 38 אמנם יש עדויות להגיית החולם כצירי גם בפירוש לתרי-עשר, אך מספרן מועט באופן יחסי, ואינו מהווה משקל נגד לראיות הממקמות את מחברנו בסביבות העיר צנעא.
 39 על תנועת הפתח באות שי"ן, ראה לעיל. והשווה הדוגמאות שמביא מורג: "שְׁלַחְבְּרוּ", "שְׁלַחֲחִיד", "שְׁלַרְבִים" (מורג, העברית, עמ' 237-238).
 40 על סוגיה זו, ראה בהרחבה: גלוסקא, התפילה, עמ' 106-110.
 41 מורג, העברית, עמ' 65; גלוסקא, התפילה, עמ' 32-33.
 42 בפירוש ראב"ש לספר יונה, שתי המילים אף נכתבות בשתי שורות נפרדות (ע"ב, שו' 228) (שו' 21-22).
 43 ראה למשל: בראשית, עמ' תכב, שו' 4, עמ' תקכה, שו' 19; במדבר, עמ' תמה, שו' 11. על "לפיכך" בלשונם של יהודי תימן, ראה: מורג, העברית, עמ' 58; גלוסקא, התפילה, עמ' 131-132, 251.
 44 ראה: רצהבי, אוצר, עמ' 299; יעקב, מסורת, עמ' 256, 317.

”אָזְמֵל” נהגתה בתימן בשתי צורות: ”אָזְמֵל”⁴⁵ ו”אָזְמֵל”⁴⁶. ניתן לשער שהצורה ”אוזמיל” מייצגת את אופן הקריאה השני, שהקמץ בה נקרא ונכתב כחולם.⁴⁷

• את המילה ”העכסים” (גיח), ראב”ש מבאר במילים: ”יעני אלשראמיז אלפאכ’רה אלמחתשמה אלד’י כאן ילבסוהא פי וקת סירהן סיר תעגב ותיה” [=כלומר הנעליים המפוארות הצנועות שהיו נועלות אותן בעת הליכתן הליכת גאוה ושחצנות]. לפי מיטב ידיעתי, השימוש במילה הערבית ”שראמיז” לציון נעליים היה רק בתימן.

ראיות אלה, נוסף על ראיות שהביאו אחרים, מחזקות ומאששות את ההנחה שמוצאו של ראב”ש הוא תימן. אמנם כמה מן מהתופעות הנזכרות לעיל מצויות גם בקהילות יהודיות אחרות בארצות שתחת שלטון האסלאם, אך בהצטרפן יחד הן מכריעות את הכף לטובת הקביעה שמוצאו של ראב”ש הוא תימן.

פרשנותו של ראב”ש לספרי הנביאים הראשונים והאחרונים היא פרשנות לקטנית.⁴⁸ ראב”ש מרבה לצטט את ביאוריהם של קודמיו, לעתים תוך ציון שמם, לעתים מבלי להזכירם במפורש. פירושו כוללים ציטוטים מן התלמוד הבבלי ומן התלמוד הירושלמי, תרגומים לארמית, הן אונקלוס לתורה הן התרגום המיוחס ליונתן לנביאים, תרגומים וביאורים בלשון הערבית-היהודית של גאוני בבל, ובראשם רס”ג, אך גם של רב שמואל בן חפני גאון, רב שרירא גאון ורב האי גאון; הערות לשוניות של גדולי המדקדקים, ובעיקר של ר’ יונה אבן ג’נאח ומנחם בן סרוק, וביאורים של חכמי ימי הביניים דוגמת רש”י, ראב”ע, ר’ יהודה אבן בלעם, רד”ק ור’ תנחום הירושלמי. נוסף על זה, הוא מזכיר (במפורש או במרומז) משוררים, ובהם ר’ שמואל הנגיד וריה”ל, וחכמים אחרים, כגון הרמב”ם, רב אסף ”ראש הסדר” ור’ נתן איש רומי בעל ”הערוך”.

על דרכו הפרשנית של ראב”ש מעידים דבריו בראשית פירושו לספר יהושע, שהיא למעשה הפתיחה לפירוש נביאים ראשונים: ”פירוש נביאים ראשונים, עם פירוש מקצת

45 על תנועת צירי ההופכת בהגיית תימן לפתח, ראה: מורג, העברית, עמ’ 126-127.

46 רצהבי, אוצר, עמ’ 7.

47 על הגיית הקמץ כחולם, ראה לעיל. עם זאת, גם אצל ר’ תנחום מצאנו את הגרסה ”אוזמיל שלרהיטני” (תנחום, אלמרשד, עמ’ 30, שורש אזמל), ולכן אפשר שאין כאן מאפיין תימני דווקא.

48 על תופעת הפרשנות הלקטנית בימי הביניים, ראה עוד: יפת, לדמותם (למהדורה אנגלית מורחבת של המאמר, ראה: יפת, האופי). במאמר חשוב זה, יפת מזהירה מפני התייחסות שלילית כלפי הפרשנות הלקטנית: ”כתיבה כזאת עשויה להצטייר בעיני החוקר המודרני כיצירה בלתי ראשונית, שאולה, שריח פלגיאט דבק בה. אף על פי כן, אסור לה להסתייגות שתביא להתעלמות מן התופעה עצמה ומראייתה הנכוחה” (עמ’ 213). וראה עוד דיונו של חזוניאל טויטו בנושא זה, שהוא דורש בו ”להסתייג מההסתייגות הקיימת מן הפירושים הקומפילטוריים” (טויטו, קווים).

מלים מהתרגום, והפירוש מקובץ מכמה פירושים".⁴⁹ ובסוף פירושו לספר יהושע הוא אומר: "והד'ה מעאני מלחקה ליהושוע מגמועה מן מואצ'ע כת'ירה" [=ואלה ביאורים נספחים ליהושע, מקובצים ממקומות רבים].⁵⁰ בדומה לזה הוא כותב בהקדמתו הקצרה לפירושו לתרי-עשר: "אתחיל לכתוב פירוש תרי עשר מקובץ מהרבה פירושים".⁵¹

מפורט יותר, ומלמד יותר על דרך פרשנותו של ראב"ש, הוא הקולופון בסופו של הפירוש לתרי-עשר ולנביאים אחרונים. וזה לשונו:

כמל פירוש (?)⁵² תרי עשר בעזרת שדי ב'ה' [...] אברהם בן שלמה ז'ל' גמע[ה] מן גמלה' פירושים ואלפירושים [מנהא?] לר' דויד בן יוסף קמחי ז'ל' ומנהא לרבינו תנחום הירושלמי ז'ל' [...] ז'ל' [...] מנהא (?) לאנהא מגהולין ומנהא לרבותינו ז'ל' אודה (?) ל (?) מי שעזרני עד שה[ש]למתי אותו והוא ברחמיו יסייעני על מעשה רצונו אמן.⁵³

וזוה תרגומו:

נשלם בעזרת שדי ב'ה' [...] אברהם בן שלמה ז'ל', שליקט אותו מהרבה פירושים. והפירושים [מהם?] לר' דויד בן יוסף קמחי ז'ל', מהם לרבינו תנחום הירושלמי ז'ל' [...] ז'ל' [...] מהם (?) לפי שהם עלומים, ומהם לרבותינו ז'ל', אודה (?) ל (?) מי שעזרני עד שהשלמתי אותו, והוא ברחמיו יסייעני על מעשה רצונו אמן.

דרכו הפרשנית-לקטנית של ראב"ש עולה בקנה אחד עם דרכם הפרשנית של חכמי תימן בימי הביניים ואף בעת החדשה. ר' מנצור אלד'מארי, בעל המדרש "נר השכלים", היטיב להגדיר את שיטת עבודתם של חכמי תימן: "איזה הוא חכם? המאסף מכל מקום".⁵⁴

אולם חשוב להדגיש שראב"ש העתיק מדברי קודמיו בצורה מושכלת וביקורתית. פעמים שינה את הניסוח, פעמים השמיט חלק מן הביאור המקורי ופעמים הרחיב אותו.

49 ראב"ש, יהושע-שופטים, עמ' 5.

50 Oxford-Bod. Ms.2488 Opp. Add Fol. 63a, 13 ע"א, שו' 25-26.

51 159 ע"ב.

52 המילה אינה ברורה. בראשית הפירוש ראב"ש, הוא כותב: "אתחיל לכתוב פירוש תרי עשר" (159 ע"ב, שו' 8), ולכאורה יש להניח שאף בסופו של הפירוש ינקוט לשון דומה. אמנם בסוף הפירוש לישעיהו, הקודם לפירוש לתרי-עשר, הוא כותב: "נשלם ביאור ספר ישעיהו" (שם, שו' 5), אולם השרידים המטושטשים שלפנינו אינם תומכים באפשרות זו. הקושי בקריאה "פירוש" נובע בעיקר מן העובדה שבראשית הפירוש נקט ראב"ש לשון עברית: "אתחיל לכתוב", ואילו בקולופון לשונו ערבית: "כמל". ניתן היה אפוא לצפות למילה ערבית דוגמת "שרח" (כמו בראשית הקולופון השלישי באותו עמוד) או "תפסיר", אולם המעט שניתן לפענח בכתב היד נראה קרוב יותר למילה העברית "פירוש". אפשר, אם כן, ש"פירוש" הוא השם שנתן ראב"ש לחיבורו, והוא משתמש בו גם בסביבה הכתובה ערבית.

53 תודתי למו"ר פרופ' יהודה רצהבי ע"ה, שסייע בידי בפענוח הקולופון.

54 קוהוט, מחקרים, חלק ב, עמ' 47.

בהערות המלוות את המהדורה, השתדלתי לעמוד על אופן עבודתו של ראב"ש, לציין את מקורותיו ולעמוד על יחסו כלפיהם.

עם זאת, פירושו של ראב"ש לספר ישעיהו⁵⁵ שונה מפירושו לשאר ספרי הנביאים הראשונים והאחרונים, משום שהוא מבוסס על פירוש אחד, אליו הוסיף הוספות, בעיקר מן הספרות הערבית-היהודית. על פי עדותו של ראב"ש עצמו, הוא השתית את חיבורו על פירושו של רש"י, "המאור הגדול רבינו שלמה הצרפתי זצ"ל", שאת רובו העתיק כלשונו, ובכלל זה גם את תרגומיו לצרפתית, אף על פי שיש ספק גדול אם הלומדים בפירוש ראב"ש הבינו את התרגומים האלה והסתייעו בהם.

לפירושו של רש"י, הוסיף ביאורים רבים, כשהוא מפגין בקיאות מרשימה בדרשות חז"ל ובספרות הפרשנית והדקדוקית של ימי הביניים, הן הכתובה בעברית הן הכתובה בערבית-היהודית. בפירושו, העתיק ראב"ש מביאוריהם ומחיבוריהם של החשובים שבפרשנים ובמדקדקים של ימי הביניים בארצות המזרח, ובהם: רס"ג, ר' יהודה חיוג', ר' יונה אבן ג'נאח, ר' יהודה אבן בלעם, רד"ק ור' תנחום הירושלמי.

פירושו של ראב"ש לספר ישעיהו מצוי בשני כתבי יד:

1. Oxford - Bodleian Library MS Opp. Add. fol. 63, שמספרו 2488 בקטלוג של נויבאואר⁵⁶ (סימנו במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בירושלים: ס' 22200-22199). הוא כתוב על נייר בכתב תימני נאה, בכל עמוד 24 שורות,⁵⁷ ובכל שורה 12 מילים בממוצע. זהו כתב-היד היחיד המכיל הן את הפירוש לנביאים ראשונים הן את הפירוש לנביאים אחרונים.

פרטים על מעתיק כתב-היד, מקום כתיבתו וזמנו מצויים בקולופון כתב-היד:

ספרא קלא ומסכינא⁵⁸ אביגד בן דויד⁵⁹ ת'נ'צ'ב'ה⁶⁰

בן סעדיה ר'י'ת'⁶¹ הידוע בן מרגד⁶² אלה' ימח[ל לי על]

55 דברים אלה נכונים גם לגבי פירושו לירמיהו וליחזקאל.

56 נויבאואר, קטלוג, חלק א, עמ' 883.

57 יוצא דופן הוא דף 243, שיש בו 23 רק שורות בכל עמוד.

58 על הביטוי "ספרא קלא ומסכינא" ודומיו, ראה: ריגלר, קולופונים, עמ' 175.

59 אביגד בן דוד היה סופר מוכר. שמו נזכר, למשל, כמעתיקו של תאג' "שנכתב בכרך אחד ונשלם ביום ה'י"ט אלול התתמ"ו לשטרי [=1535] בכ"י הסופר אביגד בן דוד בירב סעדיה ר'י'ת בירב זכריה" (סערת תימן, עמ' רמב). כמו כן הוא נזכר על ידי הרב קורח כאחד משני העדים שחתמו בצנעא בשנת הרצ"ו [=1536] על שני שטרי מכר של תאג' (שם, עמ' קלח-קלט).

60 מילה זו כתובה מעט מעל השורה.

61 = רוח ה' תניחנו. ברכה זו היו כותבים ואומרים בתימן בשנה הראשונה לפטירת האדם (אבן ספיר, עמ' י).

מה ששגיתי וטעיתי ונסתר מעיני כדכ'

שגיאות מי יבין מנסתרות נקיני אמן כן י[הי]

רצון ונבצע⁶³ בחדש טבת שלשנת אתתמג⁶⁴

לשטרי במדינת צנעא ושלמא לרב[נ]ן ולכל ישראל

אמן

בסוף כתב היד מצוי עוד קולופון, ונאמר בו שנמכר ב"קרב ורבע" "במתא דאב" בשנת "שנ"ו לשטרות", ושמות הבעלים הם: "סלימאן ו' יחיא אלח[מ]א[מ]י[?]" ו"סעיד ו' דאוד אלגמל".

הפירוש לישיעיהו בא אחר הפירוש לספרים ירמיהו⁶⁵ ויחזקאל⁶⁶, בין הדפים 93 ע"א עד 160 ע"ב. סדר זה של הנביאים הוא הסדר המקורי של הנביאים האחרונים, כנזכר אצל חז"ל.⁶⁷

מרבית הפסוקים בכ"י אוק'–בוד' מנוקדים ניקוד מלא או חלקי. "הדיבורים המתחילים" בו ארוכים יותר מברש"י הנדפס במרבית המהדורות, וגם כשכוונתו של ראב"ש לבאר רק צירוף מילים או אפילו מילה אחת מן הפסוק, הוא מצטט בדרך כלל את הפסוק כולו.

מצבו הפיסי של כתב היד טוב בדרך כלל, והוא קריא וברור, אך חסרים בו כמה דפים. חמור במיוחד מצבו של 120 ע"א. לאחר הביאור לישיעיהו יד, יט, מבאר את ישיעיהו יד, כט ("כי משרש נחש יצא צפע"), אחר כך את ישיעיהו טו, ה ("לבי למואב יזעק בריחיה עד צער") ומשם יש דילוג בכתב היד עד ישיעיהו לב, יא ("חרדו שאננות").

62 כלומר בן שושלת "מרגז", שנקראה בשם זה לפי שמוצאה מהיישוב "בית מרגז" השוכן בסמוך לעיר צנעא מדרום לה (ריגלר, קולופונים, עמ' 171, והע' 38). על הביטוי "הידוע" (המקביל לכינוי "המכונה", המקובל הארצות המערב), ראה שם, עמ' 175.

63 לדעת רצהבי, הוראתה של מילה זו, המצויה רק בקולופונים תימניים, היא "הועתק" (רצהבי, אוצר, עמ' 36), ואילו לדעת ריגלר, הוראתה "נשלם" (ריגלר, קולופונים, עמ' 68, הע' 68).

64 היא שנת 1532.

65 2 ע"א – 32 ע"א.

66 32 ע"א – 93 ע"א.

67 ת"ר: סדרן של נביאים: יהושע ושופטים שמואל ומלכים ירמיה ויחזקאל ישעיה ושנים עשר [...]. מכדי ישעיה קדים מירמיה ויחזקאל, ליקדמיה לישיעיה ברישא? כיון דמלכים סופיה חורבנא, וירמיה כוליה חורבנא, ויחזקאל רישיה חורבנא וסיפיה נחמתא, וישעיה כוליה נחמתא - סמכינן חורבנא לחורבנא ונחמתא לנחמתא (בבא בתרא יד ע"ב).

במילים אחרות, הביאור מן ישעיהו טו,ה עד ישעיהו לב,יא חסר.⁶⁸ עם זאת, יש להדגיש כי כתב היד נראה שלם, ואין בו דפים קרועים, וכך הוא גם בכ"י ביהמ"ל (ראה להלן). יתרה מזאת. בשולי כתב היד, לצד הביאור לישעיהו יד, כט, כתובה בכתיבת יד אחרת מזו שכתבה את גוף כתב היד הערה. וזה לשונה: "כאן חסר עד 'נשים שאננות קמנה' (לב,ט) וג' ומה שפירשנו מן 'כי משרש' (יד,כט) עד 'חרדו שאננות' אינו מן הנוסחא".

לעתים נוספו בשולי כתב היד הערות מבארות.⁶⁹ במקצת מן המקרים, ההערות כתובות בעברית ובחלק מן המקרים בערבית. לעתים ההערה כוללת יותר מביאור אחד. כך למשל על המילים "ותחת חגורה נקפה" (ג,כד), ראב"ש כותב: "מקום שחוגרות שם יהיה נקב נחתך בחבורות ורשומי מכות" וכו', ובשולי הגיליון כתוב: "פיר' יציר מכאנה קרוח מתהריה עפנה [= פירוש: מקומו יהיה נגוע, מתפורר, מזוהם]. ופ'א' נעשה נמקים. ופיר' תינעים" (?).

2. כתב היד של בית המדרש לרבנים בארה"ב, New York - Jewish Theological Seminary Lutzki 1012 (סימנו במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בירושלים: ס' 24210).

כתב היד כתוב בכתב יד תימני מן המאה הט"ז, ובו ביאור על הספרים יחזקאל וישעיהו ותרי-עשר. הפירוש לספר ישעיהו אינו שלם. הוא מתחיל בישעיהו ה,יח ומסתיים בישעיהו טו,כ.

ניקוד הפסוקים בכ"י ל' לוקה בחסר בהשוואה לניקוד בכ"י ב.

כ"י ל יש לו מאפיינים משלו. כך למשל נכתבת בו המילה "ירושלים" בשתי יו"דין, שעה שבכ"י אוק-בודלי היא כתובה ביו"ד אחת, "ירושלם", כצורה הכמעט ייחודית במקרא. במילים ערביות, אל"ף מקצורה מיוצגת על ידי א, ואילו בכ"י אוק-בודלי,

68 בפירושו של ראב"ש לספרים אחרים, ניתן למצוא ביאורים לפסוקים שביאורם חסר בפירוש לישעיהו שלפנינו. כך למשל, במסגרת הביאור על המילים "ואין אפוד ותרפים" (הושע ג,ד), ראב"ש מבאר (בהסתמך על ר' תנחום) את "ואת אפודת מסכת זהבין" (ישעיהו ל, כב): "ושרח ר' תנחום ז"ל פי שרח ישעיה: וְאֵת אֶפֶודַת מִסְכַּת זָהָבִין - שדאד וחיאצה מן ואפדת לו. ורב מא כאן מונת' אפוד יעני אלת'יאב ואלזינה אלתי תזיין בהא אלאצנאם. צאר מעני אפוד חזאם ישד בה עלי אלצדר. והד' אלשרח לאחק לקולה הנא ואין אפוד ותרפים [= ר' תנחום ז"ל ביאר בפירוש ישעיה: "וְאֵת אֶפֶודַת מִסְכַּת זָהָבִין" - חגורה ואבנט, [נגזר] מן "ואפדת לו" (שמות כט,ה). וייתכן שהוא צורת נקבה של "אפוד", כלומר הבגדים והקישוטים אשר מקשטים בהם את הצלמים. יהיה עניין "אפוד" - חגורה שחוגרים אותה על החזה. הביאור הזה מתאים לאמרו כאן: "ואין אפוד ותרפים" (הושע ג,ד) [(הושע, 165 ע"ב, שו' 11-14).

69 אין ודאות שההערות בשולי הגיליון נכתבו על ידי ראב"ש. סביר יותר להניח שנוספו במהלך השנים על ידי המעתיק או על ידי קוראים שכתב היד היה מונח לפנייהם.

כגון: "הד"י" < "הד"א", "מעני" < "מענא", "עלי" < "עלא",⁷⁰ אך לעתים לא מעטות התעתיק בו זהה לתעתיק בכ"י אוק'-בודלי.

מעתיק כ"י זה מרבה להשתמש בקיצורים, כגון: "כלומ" במקום "כלומר", "רבות" במקום "רבותינו", "אמ" במקום "אמר" ועוד.

כיוון שמצבו הפיסי של כ"י אוק'-בודלי טוב ממצבו של כ"י ביהמ"ל: וכיוון שהוא שלם יותר וקריא יותר, ויש בו ניקוד מלא לרוב הפסוקים, קבעתי אותו כנוסח הפנים של המהדורה, ואילו בכ"י ביהמ"ל השתמשתי רק להשלמת החלקים החסרים בכ"י אוק'-בודלי ולצורך חילופי גרסאות.

פירושו של ראב"ש לנביאים ראשונים פורסמו כמעט במלואם על ידי הרב יוסף קאפח ע"ה,⁷¹ ומפירושו לנביאים אחרונים, ואני פרסמתי את הפירושים לספרים יואל⁷² ועובדיה,⁷³ וסקירות ראשוניות על פירושו לספרים ישעיהו⁷⁴ ותרי-עשר.⁷⁵

יחד עם זאת, ביאורי רס"ג המשוקעים בפירושו של ראב"ש לנביאים ראשונים ואחרונים זכו בעבר לתשומת לבם של כמה חוקרים, והם פרסמו אותם כמעט במלואם.⁷⁶

במאמר זה, אני מבקש לעסוק בביאוריו של רב סעדיה גאון (882-942) המשוקעים בפירושו של ראב"ש לספר ישעיהו.

אחד מגאוני בבל, שיהודי תימן קיימו עמהם קשרים ענפים,⁷⁷ בולטת במיוחד השפעתו הברוכה של רס"ג בכל תחומי היצירה, ובעיקר בפרשנות מקרא, בהלכה ובפיוט.⁷⁸ רס"ג זכה למעמד מיוחד בקרב בני תימן וחיבוריו השתמרו אצלם יותר מבכל קהילה יהודית אחרת.

זאת ועוד. לא מעט חוקרים סבורים כי כתבי היד של תרגום רס"ג לתורה, ה"תפסיר", שנכתבו בערבית-יהודית ובאותיות עבריות ומוצאם מתימן, שימרו בצורה הנאמנה ביותר את נוסחו הקדום של תרגום רס"ג.⁷⁹

- 70 על חילופים אלה, ראה בהרחבה: בלאו, דקדוק, עמ' 24-26, סעיף 10.
- 71 ראה: ראב"ש, יהושע-שופטים; ראב"ש, שמואל; ראב"ש, מלכים (הכולל את רק הפירוש למלכים א).
- 72 ראב"ש, יואל.
- 73 ראב"ש, עובדיה.
- 74 ראב"ש, ישעיהו. וכאמור, מהדורתי (ראה לעיל הערה *).
- 75 ראב"ש, תרי-עשר.
- 76 כהן, ציטוטים, עמ' 75-139; רצהבי, מובאות; רצהבי, מפירושי.
- 77 על קשרים אלה, ראה למשל: לוי, איגרות; אסף, על הקשרים; גויטיין, יהדות תימן; גויטיין, תמיכתם.
- 78 ראה בהרחבה גימאני, רב סעדיה.
- 79 ראה למשל: צוקר, על תרגום, עמ' 318-284; בלאו, עיונים.

כך למשל מתאר השד"ר ר' יעקב ספיר, שביקר בתימן בשנת 1859, את דבקותם של יהודי תימן ב"תפסיר" הגאון:

הם מחזיקים מאד בתרגום הערבי של רבינו סעדיה גאון ז"ל ובפירושו, ואומרים שהיה אצלם או משלהם [...] ויכול להיות שבעת הורד על ידי המחלוקת עם בן זכאי הלך מבבל לתימן, או אחד מבניו הלך לשם, כי נתפשט שם תפסיר ערבי שלו בכל בתי ספר, וגדול שמו מאד בכל המדינה.⁸⁰

עקב קשיי פרנסה, היה חינוך הבנים קצר ביותר, ולא עבר בדרך כלל את שנתם הי"ג. הלימוד ב"חדר" היה בעיקרו בדרך של שינון וגרסה, ונועד להכשיר את הנער לעבודת ה' בבית הכנסת: קריאה בתורה וירידה לפני התיבה. את עיקר תורתו, קיבל הנער מגיל י"ג ואילך בשיעורי תורה בבית הכנסת, אך להוציא שיעורים של רבנים וחכמים בערים הגדולות, היו הלימודים שטחיים למדי. אף על פי כן, לימוד קצר ואינטנסיבי זה כלל גם את תרגומו הערבי של רס"ג לתורה, כתיאורו של הרב עמרם קורח, הרב הראשי האחרון ליהדות תימן:

רוב התינוקות, שיהיה בן שש או שבע שנים, כבר הוא יכול ללמוד חצי פסוקים פרשת השבוע ואז מתחיל ללמדו תרגום אונקלוס. ומבן שמונה שנים ולמעלה, בתחילה מחנכו לתרגם בציבור פרשת המועדים, ואחר כך מרגילו לתרגם ביום שבת קודש הפרשה כולה ותרגום יונתן על ההפטר. ובן תשע או עשר מלמדו תרגום רס"ג הערבי, ובן שתים עשרה כבר הוא רגיל לשנות פרשת השבוע עם שני התרגומים. ובגיל זה יוצאים רוב התלמידים מבית הספר ורק בני העשירים מוסיפים ללמוד עד למעלה מגיל זה.⁸¹

במקום אחר, הרב קורח עומד על רציפות העיסוק בתרגומו של רס"ג למקרא בקרב יהודי תימן למן ימי הביניים ועד הדורות האחרונים:

80 אבן ספיר, נג ע"ב; ספיר, מסע תימן, עמ' סה. ההשערה שרס"ג או אחד מבניו הגיעו לתימן אמנם אינה נכונה מבחינה היסטורית, אך יש בה כדי לספק לכותב הסבר לתפוצה הרחבה של חיבורי הגאון בתימן. על מעמדו המיוחד של רס"ג בקרב יהודי תימן, ראה עוד: צוקר, מפירושי; טובי, בין תפסיר; גימאני, רב סעדיה; שלוסברג, פירושי רס"ג; אילן, נוה שלום.

81 סערת תימן, עמ' קי. וראה עוד: גויטיין, החינוך, עמ' 173-174. תמונה שונה באשר להיקף לימוד ה"תפסיר" בקרב יהודי תימן, עולה מדברי טובי: "העיסוק בתפסיר רס"ג בתימן היה אנכרוניסטי, תלוש מן המציאות. רוב היהודים בתימן [...] לא הכירו את תפסיר רס"ג. למעשה לא היה התפסיר חלק בתוכנית הלימודים בכל אתר ואתר בתימן, אלא נחלתם של חוגים מצומצמים בלבד, בעיקר בקהילת צנעא, אך גם בקהילות מסוימות מחוצה לה" (טובי, בין תפסיר, עמ' 133). באיזור שרעב, הנמצא בדרום תימן, לא נהגו ללמוד את התפסיר, ומשום כך היה מעמדה של הלשון העברית שם חזק יותר מבצנעא ובמחוזות האחרים (סולמי, מאפיינים, עמ' 65).

עוד זאת תדע, שכל חיבורי הגאון רס"ג ז"ל חביבים הם לעם ישראל בתימן, שהרי תמצא תרגום התורה בלשון ערב להגאון ז"ל בכתבי-יד ישנים על קלף מלפני ת"ת [800] שנה. ועד היום המנהג משתלשל אצל כל מלמדי תינוקות ללמוד וללמד התרגום הנזכר.⁸²

ואכן, יהדות תימן היא היחידה בכל קהילות המזרח שתרגומו של רס"ג לתורה היה נפוץ בקרבה עד הדורות האחרונים. הוא נלמד ב"חדרים" לצד תרגום אונקלוס, ונשנה על ידי המבוגרים בחזרה על פרשת השבוע לפני קריאתה בציבור בשבת. הגיעו הדברים לידי כך, שברבות הימים ניטשטש מוצאו של הרס"ג, ובמסורת תימן הוא נחשב חכם וגאון תימני.⁸³

ראב"ש מביא בפירושו לספר ישעיהו יותר מעשרים ביאורים של רס"ג. לחלקם הוא מקדים, בדרך כלל בערבית, ציון המקור, כגון: "פירש הגאון רבינו סעדיה ז'צ'ל", "ופסר רבינו סעדיה", "ורבינו סעדיה פסר". ביאורים אלה נתפרסמו ע"י כהן ורצהבי, כמפורט לעיל. במקרים אחרים, ראב"ש אינו מציין במפורש שהביאורים הם של רס"ג, ומסתפק בציון העמוד "אלמפסר" [=המתרגם], ועל כן לא השגיחו בהם כהן ורצהבי, ולא הביאום. במקרים אחר נוספים, ראב"ש אינו מציין את המקור, ורק עיון השוואתי בפרשנות ימי הביניים מגלה שמקורם הוא רס"ג.

ביאורי ראב"ש שמשוברים בהם דברי רס"ג מובאים להלן במלואם מתוך כוונה להעמיד על דרכו הפרשנית הלקטנית של ראב"ש ולהבליט את השפעתו של רס"ג על פרשנות ימי הביניים.

ביאורי רס"ג המובאים בשמו

(מ,לא) ואתם קויי⁸⁴ יי תחליפו / כח - כח חדש וחזק.

יעלו אבר - כנף.

פירש הגאון רבינו סעדיה ז'צ'ל:⁸⁵ "יעלו אבר כנשרים" - כי הנשר לעשר שנים יעלה מאד על פני רקיע השמים ויקרב לחום השמש ויפיל את עצמו בים

82 קרח, עריכת שולחן, עמ' קנח.

83 רצהבי, ספרות, עמ' 255, הע' 3. וראה גם הציטוט מן הספר "אבן ספיר" שהבאנו לעיל.

84 שורש המילה הוא קו"ה, וכבר העיר רד"ק על הצורה הכתובה לפנינו: "כתוב ביו"ד אחת בלבד, והיא עי"ן

הפועל, וי"ד הריבוי נעלמת מהמכתב ונשארה במבטא" (על אתר, ובלשון דומה גם בשרשים, עמ' תרמ"ה,

שורש קו"ה). דהיינו הצורה המתבקשת על פי כללי הדקדוק היא "קויי" (המקבילה לצורה "קוי", למשל:

"וקוי ה' המה יירשו ארץ" (תהילים לו, ט), אולם יו"ד הרבים נשלה מבלי שהדבר ישפיע על ההגייה.

85 השימוש באותיות גדולות לשם הדגשה הוא שלי ואינו במקור.

מרוכב חומו, ויתמרט ויתחדש ויעלה אבר וישוב לימי עלומיו. וכן יעשה כל עשר שנים. ובשנת המאה יעלה כמנהגו ויפול בים וימות שם.⁸⁶

(נד) לדעת לעות את יעף דבר - לעות את היעפים⁸⁷ וצמאים דבר⁸⁸ הקב"ה.

"לְעוֹת" - מנחם חיברו במחלוקת "עת לעשות ליי" (תהילים קיט, קכו)⁸⁹ - לקבוע להם עתים.

ופירש⁹⁰ ר' טוביה⁹¹ בפירוש איוב: "לדעת לעות את יעף דבר" - להבליע ליעף לימוד תורה. ודומה לו: "על כן דברי לעו" (איוב ו, ג) - בוֹלְעוּ, ואין לי כח לדבר מרוב היגיונות אשר מחול כְּבָדוֹ.⁹² ויונתן תרגם: "לאודעא לאלפא לצדיקיא דמשלהן לפתגמי אוֹרְיָתְיָה חכמה".⁹³

ופסר רבינו סעדיה: אעלם אמרא אלקנה אללג'ב ושרח אללג'ב⁹⁴ אלמשהי אלעלם וטאלבה.⁹⁵

86 הציטוט מדברי רס"ג הוא בעברית, משום שהוא לקוח (בשינויי לשון קלים) מביאור רד"ק על אתר. הוא אינו מובא אצל כהן, ציטוטים, אבל מצוי אצל רצהבי, מובאות (וכן רצהבי, מפירושי, עמ' קע). הפירוש עצמו לא שרד בכתיב היד של רס"ג שלפנינו, למעט אזכור מקוטע: "אילו הבחורים והצעירים, שהכוח והגבורה בטבעם, יחלש כוחם, לא יחלש כוחם של [המקווים לה]', הוא שאמר: 'זיעפו נערים ויגעו ובחורים כשול יכשלו וקוי ה' יחליפו כח'. יתר על כן יתחדשו להם [כוחות] שנה אחר שנה [...] כמו שהעוף מעלה נוצה [...] כמו שקורה [לנשרים] אשר [נאמר בהם]: 'יעלו אבר כנשרים'" (המקור הערבי בעמ' רו, ובתרגום לעברית בעמ' שטו-שטז. ההשלמות בתרגום הן של רצהבי). רד"ק מצטט ביאור זה של רס"ג גם בספר השרשים (עמ' תסא, שורש נש"ר) וגם בפירושו לספר תהילים למילים: "תתחדש כנשר נעורייכי" (קגה) (רד"ק, תהילים, עמ' רכג). בעקבות רד"ק, מובא פירושו זה של הגאון גם בספר "מכלול יופיי" לר' שלמה בן מלך (חלק א, ק ע"ב. על פירוש זה ומחברו, ראה: שלוסברג, מכלול. על פירושי רס"ג שהובאו בו, ראה: שלוסברג, פירושי).
87 ברש"י הנדפס: "היעפים". ההשוואה היא בדרך כלל לנוסח רש"י המצוי ב"פרוייקט השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן, המבוסס על מהדורת י"ל קרינסקי, מחוקקי לב, ירושלים תשכ"א. לעתים השווייתי את נוסח ראב"ש גם לפירוש רש"י שנדפס בתוך "מקראות גדולות - הכתר", הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ו.
88 ברש"י הנדפס: "לשמוע את דברי".
89 מחברת מנחם, עמ' 139, שורש ע"ת.
90 הנדפס בגופן קטן יותר מציין תוספת שהוסיף ראב"ש על ביאורו של רש"י, שעליו, כאמור, מושתת פירושו לספר ישעיהו.
91 הכוונה לר' טוביה בן אליעזר, בעל ילקוט "לקח טוב".
92 הפסוק במלואו: "כִּי עֲתָהּ מְחֹל יָמַי יִכָּבֵד, עַל כֵּן דְּבָרֵי לְעוֹ".
93 במהדורת שפרבר: "להודעא לאלפא לצדיקיא דמשלהן לפתגמי אורייתיה חוכמא" (תרגום יונתן, עמ' 102).
94 שתי המילים האחרונות חסרות בכ"י ביהמ"ל.
95 בהמשך מובאים עוד ביאורים בלשון הערבית-היהודית, וכן במרבית המקומות האחרים שמצוטטים בהם ביאורי רס"ג.

[ותרגם רבנו סעדיה: "אדע דבר שאלמדהו לעיף". וביאור "העיף" - מי שמשתקוק אל הדעת ומבקש אותה].⁹⁶

(נ,יא) לכו באור אשכם - לפידכם בו תלקו, ותהי גמולכם זאת לכם.⁹⁷

פ'א'. "קדחי אש" - קאדחי אלנאר. "מאזרי זיקות" - פסר רבינו סעדיה: מד'ריי אלשראר. ור' תנחום ז'ל' פירש: מקווי אשתעאל אלשהב, מן "אזר נא כגבר חלציך" אלדיי הו אלשד ואלתקויה. ו"זיקות" - הי אלשראר אלתי תתסאקט מן אלנאר. פמענאה: מקוויין אלשראר מברמין אלנאר. "לכו באור אשכם" - תואעד ליס אמר מת'ל "שישי ושמחי בת אדום" ואלמעני: אנכם לתסירו פי נאר אשתעלתוהא ותחרקו בהא.

[פירוש אחר: "קדחי אש" - מציתי אש].⁹⁸

"מאזרי זיקות" - תרגם רבנו סעדיה: מפזרי הניצוצות.⁹⁹

96 ציטוט זה מפירושו רס"ג, שלא נשמר בין קטעי הפירוש שבידינו, הובא גם אצל: כהן, ציטוטים, עמ' 108, מס' XL (מקור ערבי), עמ' 136 (תרגום עברי). להוראת שם העצם "יעף", השווה לשונו של רד"ק על אתר: "רוצה לומר: צמא לשמוע את דבר ה'" (וכך כתב גם בשרשים, עמ' רפז, שורש יע"ף). וכן ביאר מהרי"ט: "אני יודע להחכים הצמא אל דבר ה'". לעומת זאת, ריב"ג מבאר: "אבל לעות את יעף דבר' [...] לא רמזו בו אלא למי שאין לו כח בחכמה" (ריב"ג, השרשים, עמ' 199, שורש יע"ף). גם בשורש עו"ת (בניגוד לר"י חיוג', הסבור שהמילה "לעות" היא מן עו"ת [חיוג', חיבורי הרקדוק, עמ' 158] ריב"ג גוזר אותה מן עת"ת, אולם הוא דן בה בשורש עו"ת), הוא מבאר באופן דומה: "לתפיהם אלג'ל אלכ'ליל אלד'הן אלצ'עיף אלמערפה אלג'אהל" [= להבין (בהוראת לגרום להבין, ללמד - א"ש) את האיש הפתי אשר בינתו חלושה ודעתו מעט ולהשכילו] (ריב"ג, אצול, עמ' 513-515; ריב"ג, השרשים, עמ' 361), ובהמשך הוא חוזר על ביאורו ומוסיף: "תרגמה לעות את יעף דבר לגת' אלג'אהל קולא אי לתפקיהה שיא בעד שיא ולתעלימה קולא בעד קול לאן אלתפקיה ואלתעלים לא יכונאן צ'רבה במרה לכן שיא בעד שיא וקלילא בעד קליל" [= וביאור "לעות את יעף דבר" - להבין את הבור דבר, כלומר להבינו דבר אחר דבר וללמדו מאמר אחר מאמר, לפי שההוראה והלימוד אינם בפעם אחת אלא דבר לאחר דבר ומעט לאחר מעט]. אבן בלעם מצטט את ביאורו של ריב"ג בשמו: "פסר פיה אבו אלוליד תלקין אלגבי ותעלימה [...] (עמ' 204).

97 ברש"י הנדפס: "לפי דרככם תלקו. 'מיד' - תהא גמולכם זאת לכם".

98 כך מתרגם גם רס"ג (עמ' קיד). והשווה גם רד"ק: "עניין בערה ושרפה" (השרשים, עמ' תרמ, שורש קד"ח) ומהרי"ט: "מבעירי האש". ר' תנחום מבאר בהקשר זה את המילה "קדח" שבלשון חכמים: "קדח' ביסודו של המונח, התכוונו בו לכל פצע שנגרם בגוף מליחות שרופות חריפות, במוכן [...] 'קודחי אש מאזרי זיקות'" (תנחום, אלמרשד, עמ' 521, שורש קד"ח).

99 רס"ג מבאר את הפועל "מאזרי" כאילו הוא גזור מן זר"ה (הערתו של מערבי פרץ, אבן בלעם, עמ' 204, הע' 2). לעומת זאת, ריב"ג רואה את הצירוף "מאזרי זיקות" כמקביל לצירוף "קדחי אש" שבראש הפסוק ולצירוף "ובזיקות בערתם" שבסופו: "מאזרי זיקות" הוא כמו 'קודחי אש', והראיה על זה אמרו 'ובזיקות בערתם', וכאלו 'מאזרי' בעניין 'מבעירי' (ריב"ג, השרשים, עמ' 32, שורש אז"ר). בהמשך הוא מביא עוד ביאור המבוסס על הוראה אחרת של אז"ר: "ואפשר שהוא מן העניין הראשון על עניין קבוץ הניצוצות ועריכתן להבעיר בהן". גם אבן בלעם עמד על הדמיון בין "מאזרי זיקות" לבין "קדחי אש": "מאזרי זיקות"

ור' תנחום ז"ל פירש: מחזקי התלקחות הזיקים, [גזור] מן "אזר נא כגבר חלציך" (איוב לח, ג), שהוא הקשירה והחיזוק. ו"זיקות" - הם הגיצים הנופלים מן האש.¹⁰⁰ ועניינו [=וכוונתו]: מחזקי הגצים ומקיימי האש.

"לכו באור אשכם" - אזהרה, לא ציווי, כמו: "שישי ושמחי בת אדום" (איכה ד, כא). והכוונה: שאתם תלכו באש שהצתתם אותה ותישרפו בה.¹⁰¹

ורבותינו ז"ל פירשו: לעתיד לבוא, עתידין הרשעים לומר: היינו מצפין לישועתו שלהק' בה! אומר להן הק' בה': שוטים, עולם שהייתם בו, לא בעלי / מחלוקת הייתם? לא בעלי לשון הרע הייתם?! "הן כלכם קדחי אש מאזרי זיקות לכו באור אשכם ובזיקות בערתם מידי היתה זאת לכם". מאי "מידי היתה זאת"? / אומר להם: וכי מידי היתה זאת? לא אתם עשיתם?! לפי כך "למעצבה תשכבו".¹⁰²

(נא, ה) קְרוֹב צְדָקִי יָצָא יְשָׁעִי וְזָרְעִי עִמָּיִם יִשְׁפְּטוּ - יִסְרוּ. תַּרְגָּם יוֹנָתָן: "ובתקוף דרע גבורתי עממיא יתדנון".¹⁰³

במשמעות 'קודחי', כלומר יציתו ניצוצות" (עמ' 204), וכן מבאר רד"ק: "כפל עניין במלות שונות. ומוציאי אש מהעצים ומהאבנים ייקראו 'מאזרי זיקות'". וראה גם מהרי"ט: "מחזקים הלהבות".
 100 בהסבירו את "זיקים/זיקין" שבלשון חז"ל (ברכות נד ע"א) ובלשון הרמב"ם (הלכות שחיטה, פרק ח, הלכה ט), ר' תנחום כותב: "אלשהב אלתי תרי מנקצה פי אלליל מן אלאבכרה אלמרתקיה ואלאדכינה אלמחתרקה פי אלג'ו ויט'ן אנהא כואכב ממתדה [...] ואלאצל פי אללפט'ה משתק מן קול אלנץ קודחי אש מאזרי זיקות ובזיקות בערתם והו אלאשראר אלמתטאיר פסמו בה אלשהב עלי אלתשביה" [=הזיקוקים הנראים מזנקים בלילה מן האדים המיתמרים והעשן הנוצר באוויר, וחושבים שהם כוכבים נמשכים [...] ויסוד המילה נגזר מן הכתוב במקרא 'קודחי אש מאזרי זיקות' 'ובזיקות בערתם', והם ניצוצות מתעופפים. על כן כינו בו את הזיקוקים בדרך דימוי] (תנחום, אלמרשד, עמ' 160-163, שורש ז"ק). הראשון שתרגם את "זיקות" באמצעות המילה הערבית "שראר" (או באמצעות מילים דומות מאותו שורש) היה רס"ג (ראו לעיל), ואחריו ריב"ג ("אלשראראת" - אצול, עמ' 32, שורש אז"ר; "שראר" - שם, עמ' 193, שורש ז"ק) ואבן בלעם ("אלשרר" - עמ' 204). לעומת זאת, אלפאסי ביאר את "ובזיקות בערתם" - "שעאע אלנאר ווג'הא" [=קרני האש ופניה] (אלפאסי, ג'אמע, חלק א, עמ' 482, שו' 10-11). והשווה רד"ק על אתר: "זיקות" - הם ניצוצי האש" (וכן כתב בשרשים, עמ' קעג, שורש ז"ק). ראב"ע מבאר את "זיקות": "כמו 'שביבים'. ואולם כוונת הנביא לדעתו היא למעשה "נפשכם".

101 נראה שיסוד הביאור מצוי ברס"ג, שתרגם את הפסוק כאילו הוא משפט תנאי: "ואן כאן ג'מיעכם קאדחי נאר מד'רי אלשראר לסרתם פי שהאב נארכם ופי שראר אשעלתמוהא מן קדרתי יחל הדא בכס וכמא כסבתכם תנציג'עון" [= ואם כולכם תהיו מבעירי אש מפזרי ניצוצות, כי אז תלכו בזיקוקי אשכם ובניצוצות שהבערתם, מגבורתי יהיה זה לכם, וכמו שהרווחתם לעצמכם כך תשכבו] (עמ' קיד. רצהבי תרגם את סוף המשפט: "כפי מעשיכם תשכבו". כוונת הנביא, לאור דברי רס"ג, היא שישראל יענשו בגלל חטאיהם, דהיינו: חטאיהם הם גרמו לעונש שיוטל עליהם).

102 קהלת רבה, פרשה ג.

103 במהדורת שפרבר: "ידדנון" (תרגום יונתן, עמ' 104), אך גם "יתדנון" מתועדת שם. התרגום הארמי חסר ברש"י הנדפס, ובמקומו מובא תרגום צרפתי: "יושטיצ"א בלע"ז" (כן היא הגרסה גם אצל גרינברג [לעזי,

ופסר רבינו סעדיה : אפאתי תחכם פי אל אמם.

[= ותרגם רבנו סעדיה : מכותי תשפוטנה בעמים.¹⁰⁴]

(נא, ו) שאו לשמים עיניכם והביטו אל הארץ מתחת כי שמים כעשן נמלחו והארץ ככגד תבלה וישביה כמו כן ומותו וישועתי לעולם תהיה וצדקתי לא תחת. כי שמים כעשן נמלחו - שרי צבאות האומות שבשמים נתבלבלו, לשון מלחי הים שמבלבלין המים במנהיגי הספינה. וכן : "ממלח טהור קדש" (שמות ל, לה).¹⁰⁵

"והארץ" - שלטוני הארץ.

"ויושביה" - שאר העם.

"וישועתי" - לעמי לעולם תהיה.¹⁰⁶

ור' תנחום ז"ל פירש: נמלחו הו' אלתחלל ואלאצ'מחלאל ואלפסאד ואצלה מן "ארץ מלחה". אסתעארה לאן אלמליחה אד'א אסתולת עלי אלבנאיאת אכ'רבתהא ואפסדתהא וחללת אגזאהא ופרקת אתצאלהא בתנאת'ר טינהא ונכ'רת חגארתהא ותסאקטת. וקאל ר' תנחום ז"ל: קו' "כי שמים כעשן נמלחו" וג' אן סמאואת אעדאיכם קד ד'הבת ואראצ'יהם קד אצ'מחלת ועדמת ועאלמהם קד פני. פלו אן אלמר עלי צ'אהרה באן אלסמאואת ואלארץ' עדמת אלתי הי אלמרכז ואלמחית אין כאן יכון אסתקראר אלנושאים אלד'י אלקול להם "שאו לשמים עיניכם והביטו אל הארץ" והמא קד עדמו ואצ'מחלו ותלאשו ואלישועה לא תכון אלא לאקואם "נושעים" ולא וגוד אלא פי מכאן יסתקרו עליה ולא מכאן אלא במרכז ומחית והד'י ביין גדא צ'אהר למן תכ'לא ען אלהוי ורגע אלי עקלה ותוך אלמאלוף מן ראי או כ'לק פאלאשארה בהד'א ובכל מא ישבהה אלי פנא אלממאלך ותבדל אלדול ואצ'מחלאל אלצ'אלמין ותלאשי אלמתג'לבין ועדם אלמתעאצ'מין אלמתכברין פמעני הד'י אלנץ "כי ההרים ימושו והגבעות תמוטינה" מעני ואחד לא פרק בינהמא אן אלמלוך

עמ' 112] ותרגומו: "עונש", ואצל קטן [אוצר, עמ' 32, מס' 3555], המתרגם: "ענשים". קטן מדגיש שהתרגום הצרפתי אינו מתרגם את המילה "ישפטו", "כי אם את שם המושג שבפועל".

104 כן היא הגרסה גם בתפסיר רס"ג שלפנינו (עמ' קיד). והשווה לשון רד"ק: "זהו מלחמת גוג ומגוג. ואמר 'זורועי' לשון רבים לרוב הנקמה שיעשה בהם, כאדם המכה בשתי ידיו", ולשון מהר"ט: "גבורותיי שאתן ביד מלך המשיח".

105 ברש"י הנדפס הלשון אחר: "שמים כעשן נמלחו" - שרי צבאות העכו"ם שבשמים; 'נמלחו' - נתבלו, כמו בלויי הסחבות והמלחי' [צ"ל: "בלוי' סחבות ובלוי' מלחים"] (ירמיהו לח, יא), בגד הנשחת. ל"א 'נמלחו' - נתבלבלו, ל' מלחי הים שמבלבלין המים במשוטות מנהיגי הספינה, וכן: 'ממולח טהור קדש'.

106 ברש"י הנדפס נוסף ביאור: "ד"א שמים וארץ ממש. וכן פתרונו: שאו עיניכם והביטו אל השמים ואל הארץ וראו כמה הם חזקים ובריאיים, ואע"פ כן יבלו, וצדקתי וישועתי יהיו לעולם, הרי שצדקתי בריאה וחזקה יותר מהם".

ואלעצ'מא אלמשבהון ענד אנפסהם באלגבאל אלת'אבתה סיקטו ויעדמו. "וצדקתי לא תחת" תרגם יונתן "וזכותי לא תתעכב" ופסר רבינו סעדיה ואהל זכותי לא ידערון.

נור' תנחום ז"ל פירש "נמלחו" - הוא התפרקות, התפוררות וקלקול, ושורשו "ארץ מלחה" (ירמיהו יז, 1).¹⁰⁷ זו השאלה, כיוון שכאשר המליחות משתלטת על מבנים היא מחריבה אותם ומקלקלת אותם, ממיסה את חלקיהם ומפרקת את חיבוריהם, כשהיא מפזרת את הטיט שלהם ומרקיבה את אבניהם והן נופלות.

ר' תנחום ז"ל אמר כי אמרו "כי שמים כעשן נמלחו" וגו' - שהשמים של אויביכם אבדו, אדמתם התפוררה ועולמם כלה.

אבל לו היה הדבר כפשוטו,¹⁰⁸ שהשמים והארץ אבדו, שהם המרכז והמקיף,¹⁰⁹ היכן יימצאו ה"נושאים", אשר נאמר להם: "שאו לשמים עיניכם והביטו אל הארץ", והרי הם כבר אבדו, התפוררו ונמוגו, וזאת בשעה שהישועה לא תהיה אלא לבני אדם "נושעים", ואין קיום אלא במקום שהם מצויים בו, ואין מקום אלא במרכז ובמקיף, וזה ברור מאוד, גלוי למי שאינו נושא פנים,¹¹⁰ חוזר לשכלו ועוזב את הדעות והבריות המוכרות.

לכן, זה וכל מה שדומה לו הוא רמז לאבדן הממלכות, להתחלפות המדינות, להתנוונות העושקים, לכילוי המתגברים ולהיעלמות המתגאים היהירים.

107 גם רס"ג מתרגם את הפועל "נמלחו" במילה "תצ'מחל" [= יתפוררו. רצהבי תרגם לפי העניין: "יתנדפו" (עמ' קטו). וכמוהו גם אלפאסי (ג'אמע, חלק ב, עמ' 211, שו' 90-91). והשווה דברי ריב"ג: "אלבלי ואלכלוקה ואלאצ'מחלאל ואלתקטע" [= הבלויות והיושן והמקיפה] (ריב"ג, אצול, עמ' 377, שורש מל"ח; השרשים, עמ' 262), ובעקבותיו אבן בלעם: "מן מעני אלבלא" [= במשמע בלייה] (עמ' 206). ביאור דומה, אך תוך שימוש במילים אחרות, מצוי גם ב"אלמרשד": "אנדקת ותהבת ועדמת כעדס אלדכ'אן ותחללה פי אלהוי" [= נשחקו ונטחנו לאבקה וכלו ככלות העשן ונמוגו ברוח] (תנחום, אלמרשד, עמ' 304-305, שורש מל"ח). ביאור זה מובא גם על ידי מנחם ("רב ושממה" - מחברת מנחם, עמ' 117, שורש מל"ח), רד"ק (על אתר: "עניין השחתה [...] והוא עבר במקום עתיד", וכן כתב בשרשים: "עניין השחתה וכליה" (עמ' שפו, שורש מל"ח). מהרי"ט ביאר באופן דומה: "לשון ערבוב הוא".

108 מהציטוט הזה מדברי ר' תנחום אי אפשר לקבוע אם דחיית הביאור המובא לעיל היא חלק מדברי ר' תנחום או שמא זו תגובתו של ראב"ש לביאורו של ר' תנחום.

109 רוצה לומר, "הארץ" נמצאת במרכז ו"השמים" מקיפים אותה, ובהם מצויים כל הנבראים.

110 במקור הערבי: "למן תכלא ען אלהוי". וראה בלאו, מילון, עמ' 739, שורש הו"י.

כוונת הכתוב הזה (1)[אין במקור הערבי] "כי ההרים ימושו והגבעות תמוטינה" (ישעיהו נד, י) היא אחת ואין הבדל ביניהם: המלכים והנכבדים, הדומים בעיני עצמם להרים יציבים, יפלו ויאבדו.¹¹¹

"וצדקתי לא תחת" - תרגם יונתן: "וזכותי לא תתעכב", ותרגם רבנו סעדיה: "ואנשי צדקתי לא יראו".^[112]

(נא, ט) עוֹרֵי עוֹרֵי לְבָשִׁי עוֹ זָרָע יְיָ עוֹרֵי כִימֵי קֶדֶם דּוֹרוֹת עוֹלָמִים הֲלוֹא אָף הִיא הַמְחַצְצֶכֶת רַהֵב מְחוֹלְלֵת תְּנִין - "עוֹרֵי עוֹרֵי" תְּפִילַת הַנְּבִיא הִיא.

"רהב" - מצרים. שכת' בהם: "רַהֵב הֵם שָׁבֶת" (ישעיהו ל, ז).¹¹³

"מחוללת תנין" - לשון הרג. לשון חלל.

111 הטיעון שלא ייתכן שהנביא מתכוון לומר שהשמים והארץ יאבדו, שהרי ישראל עתידים להיגאל, וכיוון שישראל חיים בארץ המוקפת על ידי השמים, לא ייתכן שהם יימוטו, מובא כבר על ידי ר' משה אבן ג'יקטילה, המצוטט אצל אבן בלעם. גם הביאור החלופי, ש"השמים והארץ" האמורים כאן אינם כפשוטם אלא בני האדם, מצוי שם: "וכאשר ראה אבן ג'יקטילה דבר זה וחשב למתמיהה שהשמים חל בהם דין הוויה וכיליון, אמר שהפסוק רומז אל הבריה, שהגלגל השמימי והמרכז מכילים אותה [...]. הוא חשב כיליון גמור כבלתי אפשרי לגבי השמים והארץ, ולכן היטה את העניין כלפי אלה הגרים בהם, כלומר הבריות" (עמ' 207). אבן בלעם עצמו דוחה טענה זו ("דעה זו היא של כת 'אלדהריה' ואנחנו מנערים חצוננו ממנה"), אם כי הוא מאמץ את הנחת היסוד שלה, שבני האדם חיים על פני האדמה ועל כן לא ייתכן שהיא תאבד ותכלה לחלוטין: "השם יתברך הודיענו כי הוא בוראם, ואובדנם איננו קשה מברייתם יש מאין [...]. אילו היו המילים 'שמים וארץ נמלחו' גזר דין מוחלט, לא היתה משמעות למילים 'ישועתי לעולם תהיה', כי הישועה לא תהיה אלא לבריות, והם איפוא קיימים, ומציאותם בהכרח במרכז ובהיקף הגלגל. דבר זה מתחזק גם כן על ידי הפסוק 'כי ההרים ימושו והגבעות תמוטינה' (ישעיהו נד, י). כלומר, דבר זה הינו אפשרי, אך מה שהוא בלתי אפשרי הוא שחסדו ימוש". גם רד"ק נדרש לקושי העולה לנוכח האפשרות שהשמים והארץ יאבדו, והוא מתרץ אותו בשם אביו באופן אחר: "ואם העולם יאבד, איך תהיה ישועה וצדקה אם אין נברא? אדוני אבי ז"ל פירש: זה יהיה וזה לא יהיה? והוא על דרך הפלגה, כלומר: קודם אחריב העולם משאני אבטל ישועתי וצדקתי, וכמו שאלו קיימים כן תהיה ישועתי קיימת". הרמב"ם עוסק בעניין זה בהרחבה, ואף הוא קובע שלא ייתכן שהנביא מנבא על כיליון השמים והארץ, אולם נימוקו הוא ססדרי בראשית לא ישתנו ושהנבואה על השחתת השמים והארץ אינה אלא אליגוריה לנפילת ממלכת סנחריב: "אינני חושב שמישהו בור ועיוור וצמוד לפשטי ההשאלות והביטויים המליציים עד כדי שיחשוב שכוכבי השמים ואור השמש והירח השתנו בשעה שכלתה מן העולם ממלכת בבל ושהארץ יצאה ממקומה [...]. אלא כל זה תיאור מצבו של המובס, כי הוא בלי ספק רואה אור שחור וכל מתוק יהיה מר בפיו, הוא מדמה שהארץ צרה מלהכילו והשמים צונחים וסוגרים עליו [...]. כאשר החל ישעיה מבשר לישראל את כליונם של סנחריב ושל כל האומות והמלכים אשר עמו [...], אמר להם על דרך המשל: 'ראו כיצד נבקעו שמים אלה ובלתה אותה ארץ ומתו יושביה ולכם מוענק ניצחון'. הרי הוא כאומר, אלה אשר כל הארץ היתה בידם ושנחשבו על דרך ההגזמה יציבים כשמים, אבדו במהירות וכלו כעשן יכלה. בנייני הפאר שלהם הגלויים לעין כל והיציבים כיציבות הארץ נשחתו כבגד שחוק" (רמב"ם, מו"נ, מאמר ב, פרק כט, עמ' 351-353).

112 אכן כן היא גרסת התפסיר שלפנינו (עמ' קטו).

113 בכ"י ביהמ"ל מנוקד "שבת". וראה עוד במבוא.

”תנין” - פרעה.

הַמְחַצֵּבֶת. פסר רבינו סעדיה אלנאחתה אלמפתן. וקאל ר' דוד קמחי היא לשון הכרתה.

[”הַמְחַצֵּבֶת” - תרגם רבנו סעדיה: ”החורתה במפתה”. ור' דוד קמחי אמר: ”היא לשון הכרתה.”¹¹⁴]

(נוזי) ברב דרכך יגעת לא אמרת נואש חית ידך מצאת על כן לא חלית. ”חית ידך מצאת” - צורכי ידך מצאת¹¹⁵ במעשיך.

”על כן לא חלית” - לא נחלה לבך לדאוג על עבודתי לעסוק בתורה.

”חית” - לשון ערבי הוא: צורך.

פ'א' חית ידך מצאת למא וגדת קותך וכפאיה' עישך למ תפזעי ולא תנכסרי. ורבינו סעדיה פסר ”חית ידך” מצאת. ואלחיואן אלד'י טלבתה ידך וגדתייה.

[פירוש אחר: ”חית ידך מצאת”. כיוון שמצאת את פרנסתך ודי מזונך, לא נבהלת ולא נכנעת.¹¹⁶]

114 לציטוט המובא בשם רס"ג, השווה תרגומו בעמ' קטו. נראה שרס"ג הבין את ”רהב” בהוראת ”רצון” (השווה: אלפאסי, ג'אמע, חלק ב, עמ' 597, שו' 8-14, המבאר באופן זה פסוקים דוגמת: ”ורחבם עמל ואון” [תהילים צ"ג] או ”ולא פנה אל רהבים” [שם מ"ה]). ריב"ג, לעומת זאת, ביאר את ”רהב” בהוראת ”כוח”: ”ויש שקורין העברים לחזקים כממשלה או ברע ובעברות רהב”, כאמרו: ’המחצבת רהב’, והוא רומז אל פרעה. וכמוהו: ’אזכיר רהב ובבל’ (תהילים פז"ד) (השרשים, עמ' 471, שורש רה"ב). והובאו דבריו אצל אבן בלעם בלי לנקוב בשמו: ”יש שתרגם אותה ’כוח’, והשווה אותה לפסוק: ’אזכיר רהב ובבל ליודעי’, והוא כינוי לממלכות האדירות” (עמ' 208). גם מנחם בן סרוק ביאר את רה"ב (אם כי מבלי להזכיר את פסוקנו) בהוראת ”ממשלה” (מחברת מנחם, עמ' 162, שורש רה"ב). ובדומה ביאר רד"ק: ”עניין חוזק ואומץ” (רד"ק, השרשים, עמ' תרפ"ט-תרצ, שורש רה"ב). אלפסי ביאר את ”רהב” באמצעות שורש ערבי דומה: ”רהבה ופזע” [= אימה ויראה] (אלפאסי, ג'אמע, ח"ב, עמ' 597, שו' 14-15), ואילו את ”המחצבת” ביאר בהוראת ”שק וקטע” [= בקיעה וניתוק] (שם, חלק א, עמ' 577, שו' 92-94). ראב"ע ביאר את ”המחצבת רהב”: ”אנשי הנצוח”. אמנם בספר ”השרשים” רד"ק מבאר כפי שראב"ש מביא בשמו: ”עניין הכל הכריתה, כעניין פסילה” (עמ' רכח, שורש חצ"ב), אך בביאורו על אתר הוא מרחיב ומסביר: ”הכה אותם בעשר המכות”.

115 ברש"י הנדפס: ”מצאת הצלחת”.

116 הלשון מועתק בשינוי קל מאבן בלעם (עמ' 222). ”חית” הוא לפיכך בהוראת ”מחיה”, וכן ביאר גם ריב"ג (השרשים, עמ' 150, שורש ח"ה). וכן ביאר אלפאסי: ”מעאש ד'אתך וג'דת לד'לך מא תוג'עת” [= מחיית עצמך מצאת, לכן לא נחלית] (אלפאסי, ג'אמע, חלק א, עמ' 539, שו' 92-94). בדומה לזה מבאר גם רד"ק: ”חיי כוחך. כלומר מצאת דבר שהיה ערב לך כמו המזונות שהם חיי האדם וכוחו” (השווה גם לדבריו

ורבנו סעדיה תרגם: "חית ירך מצאת". ואת בעל החיים שביקשה ירך מצאת.^[117]

(סה,ד) הַיּוֹשְׁבִים בְּקִבְרֵיהֶם וּבְנֵצוּרֵיהֶם יְלִינוּ הָאוֹקְלִים בְּשַׁר הַחֲזִיר וּמֶרְק פְּגוּלִים כְּלִיהֶם. "ומרק פגולים":

תרגם יונתן: "ורשף¹¹⁹ / פיגול במניהון".

ופסר רבינו סעדיה ואניתהם מת'ל אמראק אלזפר.

[ותרגם רבנו סעדיה: "וכליהם כמו מרקים באושים"¹²⁰].

והוא¹²¹ נתעב, כמו: "רתח¹²² המרק שפוך" (שופטים ו,כ).

ביאורי רס"ג המובאים בשם "אלמפסר" [=המפרש]

כהן ורצהבי, שפרסמו את ביאורי רס"ג המובאים אצל ראב"ש, התייחסו אך ורק למקומות שהביאורים מובאים משמו של רס"ג במפורש. אולם ראב"ש מביא גם

בשרשים, עמ' רב, שורש חי"ה) ובשינויי לשון גם ר' יוסף כספי. ראב"ע מבאר את "חית" בהוראת "כוח", וכמוהו ר' יוסף קרא, ואילו ר' אליעזר מבלגנצי מבאר: "חיתוך והנאתך".

117 ראה תרגום רס"ג, עמ' קכו. בפירושו הארוך, הגאון מסביר כי "חית ירך" הם הסוסים שהיו מביאים ממצרים" (עמ' רל; ובתרגום לעברית, עמ' שמה).

118 ראב"ש נוקט את צורת הקרי "מרק" ולא את צורת הכתיב "פרק". וראה ראב"ע ורד"ק, שהדגישו כי "הם שני שמות לטעם אחד".

119 במהדורת שפרבר: "ורשף" (תרגום יונתן, עמ' 127), אולם גם "ורשף" מתועדת שם.

120 הלשון זהה לגרסת רס"ג שלפנינו (עמ' קמא). מובאה זו מתרגום רס"ג לא הובאה אצל כהן (כהן, ציטוטים), אבל צוינה אצל רצהבי (רצהבי, מובאות, עמ' קג, אות יא). רצהבי תרגם את "אלזפר" - "נתעבים", אך ההוראה המדויקת של "זפר" בערבית היא "ריח באוש ומסריח", למשל של בשר מבושל שהתקלקל (השווה: בלאו, מילון, עמ' 273). בדומה ביאר ריב"ג: "פסר פיה כ'סה" [=יש מי שביאר בזוין] (אצול, עמ' 561, שורש פג"ל. גרסה אחרת שם היא "אכ'ס", כמו שתרגם רס"ג את "פגול יהיה" [ויקרא ז, יח], והשווה: בלאו, מילון, עמ' 178. בתרגום העברי של השרשים: "שנשתנה ריחו" [עמ' 394]). וכן ביאר ר' תנחום: "אמראק כמה פאסדה" [= מרקים סרוחים ומקולקלים] (תנחום, אלמרשד, עמ' 444-445, שורש פג"ל). אלפאסי מדגיש כי ה"פיגול" נובע מן העובדה שהמרק שנוא (ג'אמע, חלק א, עמ' 446, שו" 15), אולם מגרסה אחרת המובאת שם: "אחד(א) אלמכר אי אלמחרמאת פי אלאתהם" [=מרמה, כלומר דברים אסורים בכליהם] עולה שה"פיגול" נובע מן העובדה שהוא קשור במעשה מרמה כלשהו. גם רד"ק בביאורו על אתר תולה את סיבת ה"פיגול" במאכלים אסורים: "ומרק פגולים" כולל שאר בהמות טמאות, שקוצים ורמשים, וכולם הם פגולים ונתעבים [...] וכליהם נראים באותו השומן הדבק בהם, יכיר אדם כי בשר חזיר ושקוצים בשלו בהם", וככל הנראה חזר בו ממה שכתב בספר "השרשים", שנכתב לפני ביאור המקרא, ושם הסביר שסיבת ה"פיגול" היא "הבשר שנשתנה ריחו ומראהו"; עמ' תקעב, שורש פג"ל).

121 ברש"י הנדפס: "רוטב".

122 צ"ל: "ואת".

ביאורים של רס"ג מבלי לנקוב בשמו, והחוקרים שעסקו בראב"ש לפני לא ציינו אותם ולא ייחסו אותם לגאון. בחלק מן המקרים, ראב"ש מביא אותם בשם "אלמפסר", דהיינו "המפרש"¹²³, שהוא כינוי שכיח לרס"ג בספרות ימי הביניים. מצאנו עשר היקרויות בפירושו לישעיהו, ובכולן הביאור מתאים לתרגום רס"ג. להלן ההיקרויות הללו:

(לו,כו) ותהי להשאות גלים נצים ערים בצורות - פ'א' נצים מן עריך תצינה אי תכרב פיכון נצים כ'ראב וכד'לך קאל אלמפסר ותציר אלקרי אלחצינה כ'ואא רדומא ומפאוזא.

[פירוש אחר: "נצים" - (נגזר) מן "עריך תצינה" (ירמיהו ד,ז), כלומר תחרבנה, ולפיכך "נצים" הוא חורבן. וכן אמר המפרש: והערים הבצורות תהפוכנה שממה, הריסות ומדבריות.¹²⁴]

123 לא תהיה זו טעות להבין את המילה הזאת גם כ"המתרגם", לפי שהביאורים המובאים משמו הם מן ה"תפסיר", הלוא הוא תרגומו של הגאון למקרא, להבדיל מן ה"שרח", שהוא ביאורו "הארוך" למקרא. גם ריב"ג מתייחס לרס"ג בכינוי "אלמתרגם" כחלופה ל"אלמפסר" (ראה למשל: ריב"ג, השרשים, עמ' 496, שורש סרפ"ד. ולהלן בפירושו ראב"ש על נו, א). העדפתי להשתמש במונח "המפרש", מתוך רצון להדגיש שתרגום רס"ג הוא פירוש לכל דבר ועניין, ולשם כך גם נתחבר.

124 השוו: רס"ג, ישעיהו, עמ' עט. תרגום זה אינו מובא אצל ריב"ג או אצל אבן בלעם, וראב"ש לא היה יכול להעתיקו משם. נציין כי בפירושו למלכים ב (יט, כה-כו) ראב"ש מצטט את פירושו הארוך של רס"ג על פסוקנו (רס"ג, ישעיהו, עמ' קצז, ובתרגום עברי בעמ' שג. ראה: כהן, ציטוטים, עמ' 105-106, מס' 36, ובתרגום לעברית בעמ' 133-134), אך אין בו התייחסות לצירוף "גלים נצים". רוב המדקדים והפרשנים סוברים שהמילה "נצים" היא מן נצ"ה בבניין נפעל, ובהם: ריב"ג (ההשגה, עמ' 161; השרשים, עמ' 314), אבן בלעם ("היה ראוי להיות 'ננצים', כי הוא בינוני נפעל של נצה" - עמ' 166) ורד"ק (השרשים, עמ' תמז). וראוי לתת את הדעת כי בתרגומו של רס"ג (המובא אצל ראב"ש) סדר המילים בפסוק שונה. במקום: "להשאות גלים נצים ערים בצורות" רס"ג מחבר את "ערים בצורות" עם הפועל "להשאות", ומתרגם: "הערים הבצורות תהיינה שממה, הריסות ומדבריות". וכן אומר גם ריב"ג בספר "הרקמה" בדינו בנושא "מן המוקדם והמאוחר" במקרא: "ותהי להשאות גלים נצים ערים בצורות" שיעורו: "להשאות ערים בצורות גלים נצים", כאמרו: 'עד אשר אם שאו ערים מאין יושב' ("ישעיהו ו, יא) (ריב"ג, הרקמה, עמ' שנט, שו' 13-11), ובאופן דומה ביארו גם אבן בלעם ("יחריב ערים בצורות עד שתהיינה 'גלים נצים'"), רש"י ("ותהי ביאתה של גזירתי להשאות ערים בצורות להיות גלים נצים" - בביאורו למל"ב יט, כה) ורד"ק ("להשות ערים בצורות להיות גלים נצים" - במל"ב שם וכן בספר השרשים [עמ' תמז-תמח]: "כאילו אמר ותהי להשאות ערים בצורות שיהיו חרבות ויהיו גלים"). ביאור המילים "גלים נצים" אצל רס"ג הוא בהוראת שממה וחורבן, וכמוהו כתב רד"ק (בביאורו למל"ב הנ"ל ובספר השרשים). אולם פרשנים אחרים מבארים את "נצים" בהוראת "פריחה", דוגמת הכתוב: "והיא קפְרַחַת עלתה נְצִיחַ" (בראשית מ, י) או: "ויבְטַר גְּמַל יהיה נְצִיחַ" (ישעיהו יח, ה). כך למשל סברו רש"י ("לגלים נצים" - לגלי אדמה שצומחין בהן ירקות" - מל"ב שם), ר' יוסף קמחי ("משורש נ"ץ [...] הערים הבצורות תהיינה גלי אבנים צומחין דשא" - מובא ברד"ק, השרשים, עמ' תמח, שורש נצ"ה), ר' יוסף קרא ("גלים צומחים ירק") ומהרי"ט ("גלים מפריחים דשא"). ר' אליעזר מבלגנצי גוזר את "גלים" מלשון "גלי מים", ועל כן הוא מבאר את המילים בפסוק מבלי לשנות את סדרן, משום שהצירוף "גלים נצים" הוא לשיטתו הנושא של "להשאות": "להשאות גלים נצים" - להיות שאון גלים ומשברים הנצים, החובטים ונובעים בחומות, שואים והומים, להפיל 'ערים בצורות' [...] וכגלים ומשברי ים נצים וחובטים, השואים ערים בצורות להפילם". לעומת זאת, לדעת אלפאסי, "נצים"

(מד, יד) נטע אַרְן וגשם יגדל - "וגשם יגדל" קאל אלמפסר ואלמטר ירביהא. ומא אצין גשם הנא אלא אסם אלגסם / מת'ל "גשמייה יצטבע" אלדי' הו גסמה והו צפה לאלאשגאר אלמד'כורה אנהם / (15) יגרסוהא ויתחפצו בכדמתהא כי תעט'ם אגראמהא ותכבר ותצלב חתי יאכ'דון / מנהא מא יחתאגוה פי עמל אצנאם.

["וגשם יגדל" - המפרש אמר: "והגשם יגדל אותו"¹²⁵. ואני סבור ש"גשם" כאן הוא שם ל"גוף", כמו: "גשמייה יצטבע" (דניאל ד, ל), אשר הוא גופו, והוא תיאור לעצים הנזכרים, שנוטעים אותם ונזהרים מלהשתמש בהם, כדי שגופם יתעצם, יגדל ויתקשה, כדי שייקחו מהם את מה שהם זקוקים לו לעשיית הפסלים.¹²⁶]

(מז, ב) גלי צמתך חשפי שבל גלי שוק עברי נהרות - "גלי צמתך" אכשפי נקאבך¹²⁷ מת'ל "מבעד לצמתך". "חשפי שובל" אכשפי דלאלך מן "ויחשף ירות" אלד' מענאה אכשפהא וגרדהא מן אלאשגאר וקיל אן מענאה קשר אלסנבל. ואלמפסר קאל שמרי עצ'דך ואסתדל בקולה "גלי שוק" אי שמרי לי דראעך ואכשפי סאקך לתעברי אלאנהאר וישיר בה אלי אכ'ד' אלוהם למלכהם וסביהם כמא תקדם.

["גלי צמתך" - חשפי את צעיפך, כמו: "מבעד לצמתך" (שה"ש ד, א).¹²⁸]

הוראתו "רביים", כמו בכתוב: "שני אנשים עברים נצים" (שמות ב, יג), ואילו "גלים" הם בעלי חיים, הנזכרים גם בנבואת ירמיהו (נא, לז): "והיתה בכל לגלים מעון תנים", והנקראים "גול" (ביאור המילה בערבית הוא: שדים הלוכשים צורת בעלי חיים כדי להטעות עוברי דרכים ולטרפם. ראה למשל לסאן אלערב, חלק 11, עמ' 508). לפי ביאורו של אלפאסי, ערים בצורות תהיינה מקום שומם, שבו רבים [= "נצים"] בעלי החיים הנקראים "גול" (אלפאסי, ג'אמע, חלק א, עמ' 324, שו' 84; עמ' 325, שו' 87).

125 קדם לרס"ג בביאורו התרגום הארמי ("ומטרא מרבי" – עמ' 90). בדעה זו החזיקו גם מנחם בן סרוק (מחברת מנחם, עמ' 60, שורש גש"ם), רד"ק (על אתר ושרשים, עמ' קל, שורש גש"ם), ר' יוסף קרא, ר' אליעזר מבלגנצי, מהרי"ט ור' יוסף כספי ברישא של דבריו.

126 כך ביאר גם ראב"ע, וכמוהו גם ר' יוסף כספי בסיפא של דבריו.
127 גם התרגום הערבי "אכשפי נקאבך" [= גלי את צעיפך], הוא למעשה תרגום רס"ג, אלא שראב"ע אינו ציין זאת. וראה ההערה הבאה.

128 במקור הערבי "נקאבך", שהוא צעיף לפנים, שניתן לתרגמו גם "רעלתך". כך תרגם רס"ג כאן ובשה"ש (רס"ג, שיר השירים, עמ' עו) וכן אלפאסי (ג'אמע, חלק ב, עמ' 516, שורש צמ"ת, שו' 65-66) וריב"ג (אצול, עמ' 612, שורש צ"ם; עמ' 698, שורש שב"ל). וכן ביאר גם מנחם בן סרוק (מחברת מנחם, עמ' 150, שורש צמ"ת השני). לעומת זאת, אבן בלעם כותב: "מוצ'ע אלנקאב" [= מקום הצעיף] (עמ' 192), "כדי להדגיש שאין הכוונה לצעיף עצמו" (הערת המהדיר שם). ככל הנראה זו גם דעת ראב"ע ("השער שהוא לפנים בראש"), רד"ק ("השער שמתקנת אותו האשה על צדעיה מעל פניה ומכסה אותו בצעיף וזהו כבודה"). ראה על אתר ובשרשים, עמ' תרכז, שורש צמ"ם) והמהרי"ט ("קליעת השיער"). בשונה מכל הפרשנים הללו, ר' יוסף קרא מבאר: "אילו קרצולין שעל הרגל". ובדומה לזה מבאר ר' אליעזר מבלגנצי: "בשרה שצומתת תחת בגדיה לכסותו".

"חשפי שובל" - חשפי את תלתל שערך.¹²⁹ (נגזר) מן "יִיְחָשֵׁף" ¹³⁰ יְעָרוֹת" (תהילים כט,ט), שעניינו: חשוף אותם ועשה אותם קרחים מעצים. ויש אומרים שעניינו: חשוף את השיבולים.¹³¹

והמפרש אמר: הפשילי¹³² את זרועך. והביא ראייה מאמרו: "גלי שוק", כלומר: הפשילי את זרועך וחשפי את שוקך כדי שתעברי בנהרות. והתכוון בזה שה"רום" ילכדו את מלכותם ויקחו אותם בשבי, כמו שנאמר קודם.¹³³

(מז,יא) ובא עליך רעה לא תדעי שְׁתָּרָה - "לא תדעי שחרה" - פ'א': "לא תדעי שְׁתָּרָה" לא יסתבין ולא יתצ'ח וגה עלאגהא. ואלמפסר קאל: לא תעלמין וגה תלאפיהא. והו אלמעני "ותפל עליך הוה לא תוכלי כפרה": כאינה לא תטיקי דהצ'הא וקיל סתרהא או פדאהא.

[פירוש אחר: "לא תדעי שְׁתָּרָה" - לא יתברר ולא יתבאר אופן הטיפול בה.¹³⁴

129 במקור הערבי "דלאלך". וכן ביאר ריב"ג (אצול, עמ' 698, שורש שב"ל, וכן תורגם בשרשים, עמ' 494) ובעקבותיו גם אבן בלעם שהבהיר: "אלדלאל אי אכשפי שערך" [= תלתל שער. כלומר: "גלי את שערך" (עמ' 192), וכן ביארו: אלפאסי: "אלשי אלמסבל" [= הדבר הגולש] (אלפאסי, ג'אמע, חלק ב, עמ' 645, שו' 85-86); ראב"ע בשם ר' משה אבן ג'יקטילה: "הוא השער היורד על הלחיים", אף שהוא עצמו סובר שזו מילה יחידאית "שאינ ריע לו ופירושו כפי מקומו בלא ראייה", ומהרי"ט: "שביל הראש, שעושה האשה כמין שביל בקדקה ומחלקת השיער חציו לכאן וחציו לכאן והשביל באמצע". לדעת רד"ק, הכוונה ל"הרגל או השוק" (השרשים, עמ' תשל"א, שורש שב"ל), וכן מבארים גם ר' יוסף קרא ("זו הארכובה"), ר' אליעזר מבלגנצי ("שבולת הירך והשוק") ור' יוסף כספי ("תואר לרגל, מצד היותו הולך בשביל ובדרך").

130 צ"ל: "יִיְחָשֵׁף".

131 דעה זו מובאת על ידי אבן בלעם בשם "יש אומרים" [= קיל] (עמ' 192. וראה הע' 6 שם).

132 ראב"ש משתמש במילה הערבית "שמרי", שהוראתה כאמור "הפשילי". בתרגום רס"ג שבמהדורת רצהבי (עמ' קו) ובמהדורת דרנבורג (עמ' 72): "אחסרי", שהוראתו "גלי".

133 תרגום רס"ג לפסוק מתאים באופן כללי למצוטט: "ואחסרי עציך ואכשפי סאקך לתעברי אלנהאר". אולם מצבו הלקוי של הפירוש הארוך של רס"ג לבראשית פרק מ"ז אינו מאפשר לנו לדעת אם גם סיום הביאור: "והתכוון בכך" וכו' הוא חלק מביאור הגאון או תוספת של ראב"ש.

134 הלשון דומה ללשונו של ריב"ג: "לא יתצ'ח לך וג'ה עלאג'הא ולא יסתבין ולא תעלם כנה אלחל'ק מנהא לצעובה מראמהא" [= לא יתבאר לך עניין רפואתה ודרך ההצלה ממנה לקשיה] (ריב"ג, אצול, עמ' 715, שורש שח"ר; השרשים, עמ' 508), שהובאה בקיצור גם אצל אבן בלעם: "לא תעלמי להא וצ'חא אי ביאנא" [= לא תדעי לה ביאור, כלומר הסבר] (עמ' 193). אלפאסי עומד על המשמעות המקורית של "שחר" בלשון העברית באמצעות מקבילתו הערבית "סחר" ואומר כי משום כך נקראה בפסוקנו "עזרה" בשם "שחר", "כלומר היא אפלה ללא אור" (אלפאסי, ג'אמע, ח"ב, עמ' 661, שו' 49-51). גם ראב"ע נוקט אותה מטאפורה: "כלילה שאין לו שחר, והטעם 'אור'". וכמוהו מהרי"ט: "כאדם היושב בחושך ומקווה לאור ואין". רד"ק בביאורו על אתר משתמש אף הוא בהוראה של עליית השחר, אך לדעתו הנביא מבקש להדגיש באמצעותה שהרעה תגיע פתאום, "לא תדעי עת בואה, כמו השחר שבא בבוקר ברגע" (וביתר הרחבה

והמפרש אמר: לא תדעי כיצד לקדם את פניה.¹³⁵

ואתו עניין: "ותפל עליך הוה לא תוכלי כפרה" - אסון¹³⁶ שלא תוכלי להביס¹³⁷ אותו. ויש אומרים: להסתיר אותה או להיגאל ממנה.¹³⁸

(מח, ט) ותהלתי אֶחָטָם לך לבלתי הכריתך - פ'א': "ותהלתי אחטם לך": אפתכ'ארי בטול מהלי לך וצברי עליך מת'ל "למען שמי אאריך אפיי". והו מסתעאר מן "ויפח באפיו נשמת חיים". וד'לך אן אלג'צ'ב באדי פי אלג'נף במא יאתיה מן אלקלב מן חררה' אלדכ'אן אלמחתרק. ואסם אלג'נף "חוטם". **ואלמפסר קאל:** ופכ'רי אן אמהלך ללא אקטעך. ואלמעני קריב פי מעני אלמהלה ואלצבר.

[פירוש אחר: "ותהלתי אחטם לך" - פארי (הוא) באורך אפי לך ובסבלנותי עבורך, כמו: "למען שמי אאריך אפיי". והוא מושאל מן "ויפח באפיו נשמת חיים" (בראשית ב, ז). וזאת לפי שהכעס מתחיל באף בגלל חום העשן הבורע המגיע מהלב. ושם האף - "חוטם".¹³⁹

בשרשים, עמ' תשג, שורש שח"ר: "שלא תדעי עת בואה, כי תבוא פתאם כמו הדבר שיבוא בשחר, שלא ירגיש אדם בדבר עד שיראנו". לעומת זאת, ר' יוסף קרא מעדיף הוראה אחרת של שח"ר ומבאר: "לא תדעי שחרה" - לא תדעי להתפלל אליה, כמו: 'שחר טוב יבקש רצון' (משלי יא, כז), ובדומה לו ביאר ר' אליעזר מבלגנצי: "לשחר פני אדם עליה להסירה ממך".

135 רס"ג תרגם: "לא תערפין תלאפיה" (עמ' קו). הגאון תרגם את "רעה" שבראשית הפסוק באמצעות המילה הערבית "שר", שהיא ממין זכר, ולכן אף הכינוי המושאי במין זכר.

136 במקור הערבי "כאינה" (וראה עוד: בלאו, מילון, עמ' 613). והשווה אלפאסי: "הוה כאינה נאזלה מן אלסמא" [= "הוה" - אסון הנופל מן השמים] (אלפאסי, ג'אמע, חלק א, עמ' 428, שו' 55; עמ' 429, שו' 56). ראב"ע מדגיש דווקא את הפתאומיות שבצרה, כנראה בהקבלה לרישא של הפסוק: "רע שיהיה פתאום". ואילו רד"ק (על אתר) מסתפק בביאור: "כמו 'שבר'".

137 על השורש דה"ק' בערבית-היהודית כתרגום לשורש העברי בו"ס, ראה בלאו, מילון, עמ' 205, שורש דח"ס.

138 בתרגום הארמי: "לא תיכלין לאעדיותה" [= לא תוכלי להסירה] (עמ' 96). וכן תרגם רס"ג: "לא תטיקין רפאעהא" (עמ' קו). לעומת זאת, ריב"ג ביאר: "נקצ'הא ופסכ'הא" [= לנתצה ולבטלה] (ריב"ג, אצול, עמ' 329, שורש כפ"ר; השרשים, עמ' 228), ובדומה לזה גם אבן בלעם: "לא תקדרין עלי רחצ'הא ופסכ'הא" [= לא תוכלי להינקות ממנה ולבטלה] (עמ' 193). וכן מהר"ט: "לבטל אותה". רד"ק בביאורו לפסוק מסביר כתרגום יונתן ורס"ג: "להסיר אותה", אולם בשרשים (עמ' שלו, שורש כפ"ר), הוא נוקט את שתי הלשונות: "להסירה ולבטלה". ר' יוסף קרא מוסיף שיש לשורש כפ"ר הוראה של "לקנח", כמו: "אכפרה פניו" (בראשית לב, כ), ועל כן הוא מבאר: "לא תוכלי לקנח את הגזירה ולבטלה". ראב"ע נוקט דווקא את ההוראה "לתת כופר" וכותב: "לא תוכלי כפרה" - לתת כופר להסירה או לבטלה, כמו: 'ואיש חכם יכפרנה' (משלי טז, יד). וייתכן שזו גם כוונתו של ר' אליעזר מבלגנצי, שכתב: "לא תוכלי כפרה" - לכפר פני אדם עליה להעבירה".

139 כל הפרשנים והמדקדקים עמדו על הקשר בין "חוטם" לבין "הארכת האף". ר' יהודה אבן קריש מקדיש לשורש חט"ם דיון נרחב במיוחד, בין היתר בהקשר האנתרופומורפי, ובמהלכו הוא מבאר: "אלטף בך באלרפק ואלחלם פלא אסתאצלך" [= איטיב אתך ברחמים ובמתנות ולא אכרית אותך] (אבן קריש, רסאלה, עמ' 179-180). ר' יהודה חיוג' מביא את ביאורו של ר' יהודה אבן קריש מבלי לנקוב בשמו: "קיל פיה אכתטם לך אי אנפס לך ואלרבאנין יסמון אלג'נף חוטם" [= אמרו בו: "אחסום אפי לך", כלומר: אנשוף לך.

והמפרש אמר: "ופארי להאריך אפי לך לבל אכריתך"¹⁴⁰. והעניין קרוב לעניין הארכת האף והסבלנות.]

(מח, יט) וַיְהִי כַחֲלוֹל זֶרְעִיךָ וְצִאָצְאֵי מַעֲיָךְ כְּמַעֲוֹתָיו - פ'א': "וצאצאי מעיך כמעותיו": צי' צי' אמעאך והו אלנסל ענד אלערב. ואמא "כמעותיו" פכלמה גריבה. ואתא בהא תגאנס ומשאבהה' לפי' מע "מע'ך". והי פצאחה לג'וייה. ותפסירה כעדד חצאה ורמלה עלי מעני "ושמתי את זרעך כחול היס". וואלי הדי' ד'הב אל'תרג' פי קולה "ובני בנך כפרירוהי" אי כמנת'ור אלרמל אלמתקדם פי קולה "ויהי כחול זרעך" לאן אלפתאת יסמא פירורין מן קו' "פּוֹר הַתְּפוֹרָה אֶרְץ" ומחץ' אללפצ'ה הי תסמייה' אלסריאני "עשרים גרה" "עסרין מעין" ואלאוואיל תקול: זכו לו מעותיו. פאסמי חב אלרמל ודקאקה באלדואנק לאן "מעות" גמע "מעה" וכל "גרה" תרגומה "מעה". ואמא **אלמפסר קאל: פכאן נסלך כאלרמל וד'ראריך כלואיה.**

[פירוש אחר: "וצאצאי מעיך כמעותיו" – צאצאי מעיך.¹⁴¹ והוא הצאצאים אצל הערבים.

"כמעותיו" – זו מילה קשה שהובאה כלשון נופל על לשון, בדומה למילה עם מַעֲיָךְ. והיא מליצה לשונית שהוראתה: כמספר אבני החץ שלו וכמו החול שלו במשמעות "ושמתי את זרעך כחול היס" (בראשית לב,יב). לזה התכוון התרגום באמרו: "ובני בנך כפרירוהי"¹⁴², כלומר כמו חול מפוזר הנזכר קודם לכן באמרו: "ויהי כחול זרעך", לפי שהחלקים המפוזרים נקראים "פירורין", [נגזר] מאמרו: "פּוֹר הַתְּפוֹרָה אֶרְץ" (ישעיהו כד, יט).

והחכמים מכנים את האף "חוטם" [חיוג', אלנתף, עמ' 184-185. על "אנשוף לך" בהוראת "להאריך אף", ראה שם, עמ' 185, הע' 229. על ייחוס הביאור לאבן קריש, ראה במבוא, עמ' 16, סעיף ד). וכן ביארו אלפאסי (ג'אמע, חלק א, עמ' 534, שו' 37-38), מנחם בן סרוק (מחברת מנחם, עמ' 87, שורש חט"ם), ריב"ג (אצול, עמ' 220, הערות 26-27 על פי כתבי יד), אבן בלעם (עמ' 197; אברמסון, שלושה, עמ' 161-160), ראב"ע, רד"ק (על אתר; השרשים, עמ' רא, שורש חט"ם), ר' יוסף קרא (המביא נימוק אחר: "בשביל תהלתי אתאפק ואחריש לך, כזה שמריח ריח רע ועוצר חוטמו שלא להריח"), ר' אליעזר מבלגנצי, מהרי"ט ור' יוסף כספי (המוסיף על פי "הכרת הפרצוף", כי "מי שיש לו חוטם גדול הוא נוהח לרצות").

140 כך הוא לשון תרגומו של רס"ג לפנינו (עמ' קח). רס"ג תרגם צירוף זה בלשון דומה הן במבוא לסידורו: "ומן מדחתי אן אמהלך" [= ומתהילתי להאריך אפי לך] (רס"ג, סידור, עמ' ג*, שו' 15-17) הן בתרגומו הערבי לבקשה השנייה: "אטול אמהאלי ומדחי לילא אהלכך" [= אאריך אפי ותהילתי לבל אכריתך] (שם, עמ' עד, שו' 17).

141 ראב"ש מתרגם את הצירוף העברי "צאצאי מעיך" באמצעות הצירוף הערבי "צי' צי' אמעאך", שהוראתו זהה. וכן עשו גם ריב"ג (אצול, עמ' 620-621, שורש צאצ"א) ואבן בלעם (עמ' 198).

142 במהדורת שפרבר "כפרידוהי", אך גם הגירסה "כפרירוהי" מתועדת (תרגום יונתן, עמ' 99).

המשמעות המילולית¹⁴³ היא השם הארמי "עשרים גרה" (שמות ל, יג) - "עשרין מעין". והראשונים אמרו: "זכו לו מעותיו" (עירובין פא ע"א ועוד). לכן נקראו גרגירי החול הדקים בשם המטבעות הקטנים, לפי ש"מעות" הוא צורת הריבוי של "מעה", וכל "גרה" תרגומה "מעה".¹⁴⁴

ואילו המפרש אמר: כאילו¹⁴⁵ זרעך [יהיה] כחול וצאצאיך כחול עפר.¹⁴⁶

(מטו) ונצורי ישראל להשיב - פ'א': "ונצורי ישראל" כ'ראיבהם. ומת'לה "בנצורים"¹⁴⁷ ילינו". וכד'לך "כעיר נצורה". ואלמפסר קאל: וערוק אל אסראיל מן נצ'ר¹⁴⁸ אלד'י הו אסם אלקצ'יב. וקיל אן מעני "נצורי ישראל" אלמכ'פייין מנהם אלמסביין פי אקטאר אלארץ' אלבעידה מן קולה "השמעתך חדשות מעתה ונצורות ולא ידעתם". אי: אעלמתך אמור כ'פייה כאנת ממנועה מן עלם ג'ירך מכ'פייה.

[פירוש אחר: "ונצורי ישראל" - חרבותיהם. וכמוהו: "בנצורים"¹⁴⁹ ילינו] (ישעיהו סה, ד). וכן: "כעיר נצורה" (ישעיהו א, ח).¹⁵⁰

143 במקור הערבי "מחץ" אללפט'ה". וראה בלאו, מילון, עמ' 651.
 144 מקור הביאור אצל ריב"ג בלשון דומה מאוד לזו שבפירושו: "ואמא 'כמעותיו' תפסירה [ענדין] כעדד חצי [אלבחר] ורמלה עלי מעני 'ושמתי את זרעך כחול הים' ואל'י הדא דהב [פיה] אלתרגום בקולה 'ובני בנך בפירורו' אי כרמלה לאן אלפתאת יסמי 'פירורין'. ועסי אן יכון אלדאנק אנמא סמי 'מעה' לקלתה וצגרה [...]. וג'מע 'מעה' - 'מעות'. קאלו וחכמים אומרים לא זכו לו מעותיו" (ריב"ג, אצול, עמ' 383-384, שורש מ"ע). וכן ביאר בקיצור אבן בלעם: "ובאשר ל'כמעותיו' יכול להיות שהוא דומה לאבני חצץ, כמו הפרוטות, אשר נקראות בארמית 'מעין', כמו שאומרים בתרגום של 'עשרים גרה'. ובלשון המשנה 'מעה' ו'מעות' הרבה" (עמ' 198). לעומת זאת, אלפאסי סבור ש"מעותיו" הוא מלשון "מעים", דוגמת "ממעי הדגה" (יונה ב, ב), ועל כן הוא מבאר: "כמעתי" יעני כאמעא אלבחר אלסמך אלד'י פיה" [= כלומר כמעני הים, הדגים אשר בו] (אלפאסי, ג'אמע, ח"ב, עמ' 221-222, שו' 28-31). וכן ביאר גם ר' יוסף כספי: "תואר לדגים, שהם כמעני הים ותוכו". באופן דומה מבאר ראב"ע: "כמעני הדגים", וכמוהו גם ר' יוסף קרא. רד"ק מזכיר בשם "יש מפרשים" את הביאור שלפיו "מעותיו" הם דגי הים, אך מעדיף להסביר ש"מעותיו" הם "אבני החול שהם כדמות מעות". בספר "השרשים", לעומת זאת, הוא מסביר ש"מעותיו" הם "מעני הים והם הדגים", ואילו את הביאור שהם "אבני חול" הוא מביא בשם "יש מפרשים" (רד"ק, השרשים, עמ' שצד, שורש מע"ה).

145 בכתב היד יש באות נו"ן סימן שדה [= דגש]. ברצהבי (רס"ג, ישעיה, עמ' קט) ובדרנבורג (רס"ג, ישעיהו, דירינבורג, עמ' 74) הגרסה היא "ויכון" [= ויהיה]. נראה שמעתיק כתב היד סבר בטעות שהמילה "פכאן" דגושה בסופה ויש להבינה בהוראת "כאילו", במקום לקרוא אותה כפועל בזמן עבר, הקרוב במקרה זה בהוראתו ל"ויכון".

146 כך גם בתרגום רס"ג שלפנינו: "ויכון נסלך כאלרמל וד'ראריך כלוא אלבחר" [= זרעך יהיה כעפר וצאצאיך כחול עפר שעל שפת הים] (עמ' קט).

147 צ"ל: "ובנצורים".

148 כ"י ל: "נצ'ר".

149 צ"ל "ובנצורים".

150 כך ביאר ריב"ג: "ונצורי ישראל יריד בה אלכ'ראיב עלי מעני וחרבותיה אקומם ויצלח אן יכון מן הד'א אלמעני כעיר נצורה" [= רוצה בו החרבות, על עניין "וחרבותיה אקומם" (ישעיהו מד, כו), ויכשר להיות

והמפרש אמר: "ושרשי ישראל" [נגזר] מן "נִצְר" (ישעיהו ס, כא ועוד), שהוא שם הענף.¹⁵¹

ויש אומרים כי משמעות "נצורי ישראל" - הנסתרים בהם, הנמצאים בשבי בארצות העולם הרחוקות. [נגזר] מאמרו: "השמעתוך חדשות מעתה ונצורות ולא ידעתם" (ישעיהו מח, ו). כלומר: הודעת לך דברים נסתרים, שהיו מנועים ונסתרים מידעת זולתך.¹⁵²

(נב,ה) ותמיד כל היום שמי מנואץ. פ'א': "מנואץ" מזדרא מבד'ל. וקאל פיה אלמפסר ואסמי טול הד'א אלזמאן ירפץ' דאימא יעני ען זמאן אלגלות אלד'י ליס לישראל פיה רפע ראס ולא שריעה קאימה' אלאחכאם והם מרד'לין מבג'וציין מהאנין פי ג'איה' אלחקארה ואלד'לה ואלאזדרא מן סאיר אלנאס וענד כל ממלכה תתגדד ופי ד'לך מן חלול השם מא לא כ'פא בה באן יכונו אקרב אלנאס אליה ואנסבהם לשריעתה אלמסמייין באסמה הד'א חאלהם וג'ירהם באלצ'ד מן ד'לך פקאל אן ד'לך ליס ידום בל יעוד אלאמר למא כאן אולא.

[פירוש אחר: "מנואץ" - מבוזה ומחולל.¹⁵³ והמפרש אמר על זה: "ושמי לאורך כל הזמן הזה דחוי תמיד"¹⁵⁴. כוונתו לזמן הגלות, שאין בו לישראל נשיאת ראש ולא הלכה בעלת חוקים, והם מושפלים, שנואים ומבוזים, בתכלית העליכות וההשפלה והבוז מצד כל האנשים ובכל מלכות שמתחדשת. ויש בכך חילול השם גלוי, שהאנשים הקרובים ביותר אליו והראויים ביותר לתורתו, הקרואים בשמו, זה מצבם, וזולתם הפך מזה. ואמר שזה לא יימשך, אלא הדבר יחזור למה שהיה בתחילה.]

מזה הענין "כעיר נצורה" [ריב"ג, אצול, עמ' 450, שורש נצ"ר; השרשים, עמ' 316]. וכן ביארו אבן בלעם (עמ' 199), ראב"ע, רד"ק (על אתר; השרשים, עמ' תמט, שורש נצ"ר) ומהרי"ט.

151 בתרגום רס"ג שלפנינו: "ועד'וק אל אסראיל" (עמ' קי), שהוראתו דומה. וכן ביאר ר' אליעזר מבלגנצי.

152 אלפאסי מביא עוד שני ביאורים: על פי הביאור הראשון, כוונת הכתוב לפגרי מתים [= אג'לאף אלמותא], דוגמת האמור "ובנצורים ילינו", וזאת משום שבני ישראל בגולה נמשלו למתים; ועל פי הביאור השני, המבוסס על ההוראה הראשונית של השורש נצ"ר, שהיא "לשמור", הכוונה שהבורא שומר על בני ישראל [= מחפוטי ישראל], מגן עליהם מפני הצרות ומשיב אותם לאדמתם ולמלכותם (אלפאסי, אצול, חלק ב, עמ' 288, שו' 50-55).

153 כל הפרשנים מסכימים שהוראת המילה "מנואץ" היא בזוי ומתועב. הם דנים בעיקר בצורתה המורפולוגית של המילה, ולמעשה הם תמימי דעים שהיא מבניין התפעל. כך למשל כתב ר' יהודה חיוג': "ולעתים קרובות מבליעים את תי"ו ההתפעל [באותן] שאינה כמוה, למשל [...] 'שמי מנואץ' - 'מתנאץ' (חיוג', חיבורי הדקדוק, עמ' 172), ובעקבותיו כתבו כך גם ריב"ג (השרשים, עמ' 279, שורש נא"ץ; הרקמה, עמ' רנח, שו' 8-9), אבן בלעם (עמ' 212), ראב"ע, רד"ק (על אתר; השרשים, עמ' תח, שורש נא"ץ; מכלול סב ע"ב), ר' שלמה פרחון (מחברת הערוך, לד ע"ב, שורש נא"ץ), ר' אליעזר מבלגנצי ומהרי"ט.

154 וכן לשון התפסיר שלפנינו (עמ' קיז).

(נה, יג) 155 ותחת הסרפד. פ'א': "ותחת הסרפד" - קיל אלסואס והו נבאת יקתדה בזנדה כאלמרך וג'ירה. **ואלמפסר קאל** אלסוס. וקאל אבן ג'נאח אן אלסוס הו אלד'י ידכ'ל פי אלאדויה ותוכ'ד' עצארתה לאלתטבב ופיה מנאפע כת'יר. ומא ישבה אן יכון אלכתאב אראד אלא שי כ'סיס חקיר מן אלנבאת מא ליס לה קימה ומנפעה וראיחה צ'ד אלשי אלד'י קאבלה בה אלד'י לה קימה ומנפעה וראיחה והו אלס פלד'לך ימכן אן אלנסאך' אסקטו אלאלף מן אלסואס לכונהם לא יעלמו מא הו. ואמא אלמתרגם לם יקצד סוא מא קלנא והו אלסואס.

[פירוש אחר: "ותחת הסרפד" (ישעיהו נה, יג) - יש אומרים "אלסואס", והוא צמח שמציתים באמצעותו אש, כמו מעלה עשן¹⁵⁶ וזולתו.

והמפרש אמר: "אלסוס"¹⁵⁷. ואבן ג'נאח אמר כי ה"סוס" הוא זה שנכלל בין התרופות, והמיץ הנסחט ממנו נלקח לרפואה. ויש בו מיני תועלת רבים.

אבל לא נראה שהכתוב התכוון לצמח שפל ובזוי שאין לו ערך, תועלת וריח, ו[זאת] בניגוד לדבר שנגדו, אשר יש לו ערך, תועלת וריח, והוא העיקר.

לכן ייתכן שהמעתיקים השמיטו את האל"ף מן "אלסואס", לפי שלא ידעו מהו. ואילו המתרגם לא התכוון אלא למה שאמרנו, והוא "אלסואס"¹⁵⁸.

(סג, טו) איה קנאָתך וגבורותיך המון מעיך ורחמיך אלי התאפקו. אלי התאפקו: וקפת ענאיתך ענדי ואסתקרת רחמתך ושפקתך מעי מן "ויתאפק ויאמר שימו לחם", "ולא יכול יוסף להתאפק". וצ'מיר אלגמע פי "התאפקו" עאיד עלי "המון רחמיך ומעיך" ואלמעני אן רחמתך ושפקתך ת'בתהא לי ולם תקטעהא ולם תזילהא עני בל תעאמלני בהא עלי אלדואם פאי שדה וקעת פיהא כאן רחמתך חאצלה ענדי וענאיתך סאבקה חאלה מעי לא תפארקני. ומעני "אלי"

155 הביאור מובא בראשית הפירוש לפסוקים הראשונים בפרק נ"ו.
 156 במקור הערבי "אלמרך", והוא נעורת שמציתים בה אש (Leptadenia Pyrotechnica). לזיהוי הסרפד, ראה עוד: עמר, צמחי המקרא, עמ' 205-206.
 157 סוג של עש. השווה: רס"ג, ישעיהו, עמ' קכג; רס"ג ישעיהו, דירינבורג, עמ' 84.
 158 כל הדיון לקוח מריב"ג. ראה: אצול, עמ' 496, שורש סרפ"ד; השרשים, עמ' 348-349. במילים אחרות, כשריב"ג נאלץ להכריע בין התרגום "סואס", שהוא צמח מרפא מוכר, "בעל ערך, תועלת וריח", לבין התרגום "סוס", שהוא סוג של עש חסר תכונות מרפא, "שאינו לו ערך, תועלת וריח", הוא מעדיף להכריע לטובת הראשון. עם זאת, הוא מלמד סניגוריה על רס"ג שתרגם "סוס", וסבור שלמעשה אף הוא תרגם "סואס", אולם המעתיקים, שלא הכירו את השם הערבי "סואס", השמיטו מתרגומו את האות אל"ף וגרמו לשיבוש. גם ר' אליעזר מבלגנצי, מייחס ל"סרפד" חשיבות ומבאר שהוא "מעין הדס". אלפאסי אינו מזהה את "סרפד" ומסתפק בקביעה שהוא "מן אנואע אלשוך" [= סוג של קרין] (ג'אמע, חלק ב, עמ' 356, שו' 156-157). לעומת זאת, רד"ק נוטה לתרגום שהובא בשמו של רס"ג בהסבירו: "צמח מן הצמחים פחות וגרוע" (רד"ק, השרשים, עמ' תצד, שורש סרפ"ד). בביאורו על אתר הוא מרחיב מעט ומתאר את "סרפד" ואת "נעצוץ" כ"מיני קוצים [...] יגדלו במדבר", וכן כתבו ראב"ע ("מין ממיני צמחי החוחים"), ר' יוסף קרא ומהרי"ט.

מת'ל "עמי" פכאנה קאל: רחמיך דבכו בי ושכנו עמי עולם ועד. **ואלמפסר קאל**: גמהור רקתך ורחמתך תתחרך אלינא דאימא לכנה קארב אלמעני ואן לא יצרח בה.

[**אלי התאפקו**]. השגחתך ניצבה אצלי, ורחמיך וחמתך היו קבועים אתי. [נגזר] מן **ויתאפק ויאמר שימו לחם** (בראשית מג, לא), **ולא יכול יוסף להתאפק** (בראשית מה, א).¹⁵⁹ כינוי הרבים ב"התאפקו" חוזר אל **"המון רחמיך ומעיך"**, והמשמעות היא שקבעת את רחמיך וחמתך אצלי, לא הפסקת אותם ולא סילקת אותם ממני, אלא אתה נוהג אתי על פיהם תמיד, וכל צרה שנפלתי בה היו רחמיך אתי והשגחתך מקדימה ונמצאת אתי, אינה עוזבת אותי.

והוראת **"אלי"** כמו **"עמי"**, וכאילו אמר: **"רחמיך דבכו בי ושכנו עמי עולם ועד"**.

והמפרש אמר: **"[איה] המון חמתך ורחמיך, שיתעוררו אלינו תמיד"**. אבל הוא קרוב לעניין, הגם שלא אמר זאת במפורש.¹⁶⁰

ביאורי רס"ג המובאים בלא ציון מקורם

כאמור לעיל, ראב"ש נעזר בתרגומו של רס"ג לספר ישעיהו ומצטט ממנו גם מבלי לנקוב בשמו. במקרים לא מעטים, כשהוא מקדים לביאורו את המילים **"פסר פיה"** [=תרגמו¹⁶¹ אותן] מבלי לציין מיהו המתרגם, הוא מתכוון למעשה לרס"ג. כך למשל הוא אומר על **"בני עֲנָנָה זרע מנאף ותזנה"**:

159 בשני הפסוקים הללו תרגם רס"ג את **"ויתאפק"** ואת **"להתאפק"** במילה הערבית **"תרפק"**, שהוראתה **"לנהוג ברחמים ובעדינות"**.

160 בתרגום רס"ג שלפנינו: **"אין מוצע גירתך וג' ברותך וג' מהור רקתך ורחמתך אן תתחרך אלינא"** [= איה מקום קנאתך וגבורתך והמון חמתך ורחמיך, שיתעוררו אלינו] (**עמ' קלט**), דהיינו בלא התוספת **"דאימא"** [= תמיד] שבגרסת ראב"ש. ראב"ש רואה בסיפא של הפסוק חלק עצמאי, שאינו קשור במילת השאלה **"איה"**: **"איה קנאתך וגבורותך"**, אך עם זאת **"המון מעיך ורחמיך אלי לא פסקו"**. לעומתו, רס"ג סבור שמילת השאלה **"איה"** ברישא של הפסוק מוסבת גם על הסיפא: **"איה קנאתך וגבורותך ו[איה] המון מעיך ורחמיך [ש]אלי התאפקו?"**. זאת ועוד. ראב"ש סבור שהסיפא של הפסוק היא לשון שבח: **"למרות כל הצרות - הרחמים לא פסקו"**, ואילו רס"ג מבאר שהרחמים פסקו ואינם מתעוררים עוד, ועל כן הנביא תוהה איה הם. אבן בלעם ביאר כרס"ג: **"הורחקו ונמנעו, כלומר: חסדיך ורחמיך נעצרו ונשארו הרחק ממני"** (**עמ' 241**). וכן סבר רד"ק: **"ואיה המון מעיך ורחמיך [...]** איה המון המעים ואיה הרחמים? **"אלי התאפקו"** – אני רואה שהתחזקו רחמיך אלי ולא נכמרו למהר לרחם עלי, ואיך היה זה?". ובלשון דומה כתבו גם ר' יוסף קרא (**"המון מעיך ורחמיך"** שהיית נוהג עם הראשונים, **"אלי התאפקו"** – נעצרו, שאינך מתנהג עמנו במידת רחמים כשם שניהגת עם הראשונים) ור' אליעזר מבלגנצי (**"איה קנאתך"** – שהיית רגיל לקנא לשמך? **"המון מעיך ורחמיך"** – שהיו הומים עלינו לשעבר, עתה **"התאפקו"** אלינו מלהמות לנו? !).

161 בהיעדר נושא מפורש במשפט, נראה שיש להעדיף את הקריאה **"פסר"** [= תרגמו/יש מי שתרגם] על פני **"פסר"** [= תרגם].

פ'א': בני עננה. פסר פיה ד'וי אלפאלת ולעלה יריד מראקבתהם אוקאת אלפרצה ואלאנפראד לאלפסק כמא וצפהם "זרע מנאף ותזנה".

[פירוש אחר: "בני עננה". תרגמו אותו: "בעלי הקסמים". ואולי כוונתו שהם עוקבים אחר הזדמנויות להתייחד לניאוף, כמו שתיאר אותם: "זרע מנאף ותזנה".¹⁶²]

גם בכארו את "ועל ברכים תשעשעו" (סו,יב), ראב"ש מביא את תרגומו של הגאון ומקדים לו את הפועל "פסר": "פסר פי תשעשעו תלהון" [יש מי שתרגם את "תשעשעו" - "תתענגו".¹⁶³]. אולם ראב"ש אינו מסתפק בהעתקת תרגום רס"ג, ומציע אפשרות טובה יותר לדעתו:

וכונה מן מעני אלפרח ואלתלד'ד' אקרב מת'ל "שעשועים": לולי תורתך שעשועי" "בחקתיך אשתעשע" - אסר ואלתד'.

[אבל נראה יותר שהוא במשמעות שמחה והנאה, כמו "שעשועים": "לולי תורתך שעשועי" (תהילים קיט,צב), "בחקתיך אשתעשע" (תהילים קיט,טז) - אשמח ואיהנה].

בדוגמה הבאה, הלקוחה מן הפירוש לפסוק "והביאו את כל אחיכם מכל הגוים מנחה לה' בסוסים וברכב ובצבים ובפרדים ובכרכרות" (סו,כ), ראב"ש מביא שני ביאורים של רס"ג מבלי לנקוב בשמו: לאחד הקדים את המילים "פסר פיה", ולשני הקדים את המילים "פירוש אחר". אף במקרה זה הציטוטים מתרגום רס"ג מלווים בהערות פרשניות המעידות שראב"ש העתיק ממקורותיו בצורה מושכלת ומבוקרת:

פ'א': בסוסים וברכב. פסר פיה אלכ'יל ואלפרסאן ואלאצח אלכ'יל ואלמואכב מת'ל "מרכבה" אלתי הי ארבעה מן אלכ'יל יעמל עליה אבראג וביות יגלס פיהא אלמקאתלין או אלאגלא אלמסאפרין מן מכאן אלי מכאן כמא קאל "ויקח שש מאות רכב בחור". "ובצבים" תרג' "וברחילון" והי אלבג'אל אלזרזורייה אלחמאלה. פ'א': "ובצבים" - אלמחאמל ולעל אלתרגום אלד'י תרגמהא "וברחילון" ואפק לפץ' אלערבי לקולהם לאלגמל ראחלה. ואללה אעלם.

[פירוש אחר: "בסוסים וברכב". יש מי שתרגם אותו: "בסוסים ובפרשים".¹⁶⁴ והנכון יותר: "הסוסים והשיירות", כמו "מרכבה", שהיא ארבעה סוסים ששמים עליהם

162 לשון תרגומו של הגאון: "ד'וי אלפאלאת" (רס"ג, ישעיהו, עמ' קכה). בפירושו הארוך, רס"ג מסביר כי הנביא קורא לזונה "עננה", משום שהיא מחפשת בעננים סימנים המאשרים את מעשיה, וכמו כן היא "מסתכלת בדרכים ובשווקים, אולי תמצא ותפגוש את מי שיבוא אליה" (המקור הערבי, עמ' רכט; התרגום לעברית, עמ' שמג).

163 השווה: רס"ג, ישעיהו, עמ' קמו.

164 השווה: רס"ג, ישעיהו, עמ' קמו.

מגדלים ובתים, שבהם יושבים הלוחמים או הנכבדים הנוסעים ממקום למקום, כמו שאמר: "ויקח שש מאות רכב בחור" (שמות יד, ז).

"ובצבים". תרגום "וברחילון", והם הפרדים הזריזים הנושאים.

פירוש אחר: "ובצבים" - אפריונים.¹⁶⁵ ואולי התרגום [הארמי] שתרגם אותם "וברחילון" מתאים לערבית, לפי שהם אומרים ל"גמל" "ראחלה". וה' הוא היודע טוב מכולם.]

במקרים אחרים, ראב"ש מעתיק את ביאוריו של רס"ג בשם "יש אומרים" [במקור הערבי: "קיל"]. כך למשל בביאורו לפסוק "מעלה מנחה דם חזיר מזכיר לבנה מברך און" (סו, ג), הוא אומר:

וקיל אן אלמראד הנא באון צנם פקאל אן מן בכיר לי מנחם לבאנא פהו כמן ישכר ויתעבד בה ללצנם.

[יש אומרים שהכוונה ב"און" כאן היא "צלם". ואמר: מי שמקטיר לי מהם לבונה הרי הוא כמי שמודה ועובד באמצעותה לצלם.]

הביאור המובא בשם "יש אומרים" הוא של רס"ג, שתרגם: "ומפיח אללבאן כעאבד אלותין" [=מקטיר לבונה כמו עובד את הפסל].¹⁶⁶

ביאורים אלה של רס"ג, המשוקעים בפירושו של ראב"ש לישעיהו, המובאים בשמו או בלא שמו, יש בהם כדי ללמדנו על מידת השפעתו של הגאון על פרשנות המקרא של ימי הביניים בארצות המזרח בכלל, ובתימן בפרט.

165 השווה: שם.

166 השווה: רס"ג, ישעיהו, עמ' קמד.

ביבליוגרפיה

יצחק אבישור, התרגום הקדום לנביאים ראשונים בערבית יהודית, ירושלים תשנ"ה.	אבישור, התרגום
פירוש ר' יהודה אבן בלעם לספר ישעיהו, מהדורת משה גושן-גוטשטיין ומערבי פרץ, רמת-גן תשנ"ב.	אבן בלעם, ישעיהו
יעקב ספיר, אבן ספיר, ליק 1866.	אבן ספיר
ר' יהודה אבן קורי'ש, הרסאלה, מהדורת דן בקר, תל-אביב תשמ"ד.	אבן קריש, רסאלה
שרגא אברמסון, שלשה ספרים של הרב יהודה בן בלעם, ירושלים 1975.	אברמסון, שלושה
נחם אילן, "נְוָה שְׁלוֹם" לרב עמרם קרח, פירוש על תפסיר רב סעדיה גאון למקרא, תימא ח (תשס"ד), עמ' 131-148.	אילן, נוה שלום
S.L. Skoss, Kitāb Jāmi' Al-Alfāz of David Ben Abraham Al-Fāsī, New-Haven, vol. 1 1936; vol. 2 1945.	אלפאסי, ג'אמע
שמחה אסף, "על הקשרים של יהודי תימן עם המרכזים בבבל ובא"י", דברי הכינוס העולמי למדעי היהדות, א (תשי"ב), עמ' 390-391.	אסף, על הקשרים
W. Bacher, Aus dem Worterbuche Tanchum Jeruschalmi's, Strassburg 1903.	באכר, תנחום
יהושע בלאו, דקדוק הערבית-היהודית של ימי-הביניים, ירושלים תש"ם.	בלאו, דקדוק
יהושע בלאו, מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, ירושלים תשס"ו.	בלאו, מילון
יהושע בלאו, "עיונים בכתב-יד מזרחי מתחילת המאה הי"א של תרגום רס"ג לתורה", לשוננו סא (תשנ"ח), עמ' 130-111.	בלאו, עיונים
David R. Blumenthal, The Philosophic Questions and Answers of Hoter Ben Shelomo, Leiden 1981.	בלומנטל, חוטר
משה גברא, אנציקלופדיה לקהילות היהודיות בתימן, בני-ברק תשס"ה.	גברא, הקהילות
משה גברא, אנציקלופדיה לחכמי תימן, חלק א, בני ברק תשס"א; חלק ב תשס"ג.	גברא, חכמי תימן
ש"ד גויטיין, "החינוך היהודי בארץ תימן כטיפוס של חינוך יהודי מקורי", מגמות ב (תשי"א), עמ' 152-180.	גויטיין, החינוך

<p>ש"ד גויטיין, "יהדות תימן בין גאונות מצרים לבין ראשות הגולה של בבל", סיני לג (תשי"ג), עמ' רכה-רלז.</p>	<p>גויטיין, יהדות תימן</p>
<p>ש"ד גויטיין, "תמיכתם של יהודי תימן בישיבות בבל וא"י ובישיבת הרמב"ם", התימנים: מבחר מחקרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 19-32.</p>	<p>גויטיין, תמיכתם</p>
<p>אהרן גימאני, "רב סעדיה בעולמם של בני תימן", בד"ד, כתב-עת לענייני תורה ומדע 6 (תשנ"ח), עמ' 39-56.</p>	<p>גימאני, רב סעדיה</p>
<p>יצחק גלוסקא, התפילה במסורת תימן: בחינות לשוניות, ירושלים תשנ"ה.</p>	<p>גלוסקא, התפילה</p>
<p>יוסף אלחנן גרינברג, לעזי רש"י בתנ"ך, ירושלים תשנ"ב. נאסר בסל, כתאב אלנתף לר' יהודה חיוג', תל-אביב תשס"א. עלי ותד ודניאל סיון, שלושת חיבורי הדקדוק של ר' יהודה חיוג' במקורם הערבי ובתרגומם לעברית חדשה, באר-שבע תשע"ב.</p>	<p>גרינברג, לעזי חיוג', אלנתף חיוג', חיבורי הדקדוק</p>
<p>יוסף טובי, "בין תפסיר לשרח – תפסיר רב סעדיה גאון למקרא בקרב יהודי תימן", מחקרים בתולדות יהודי בבל ובתרכותם 6 (תשנ"א), עמ' 127-138.</p>	<p>טובי, בין תפסיר</p>
<p>יוסף טובי, "התאסלמות בקרב יהודי תימן תחת השלטון הזייד", פעמים 42 (תש"ן), עמ' 105-126.</p>	<p>טובי, התאסלמות</p>
<p>יוסף טובי, "רבי יצחק ונה והתחזקות העיסוק בקבלה בתימן", דעת 38 (תשנ"ז), עמ' 17-31.</p>	<p>טובי, ונה</p>
<p>יוסף טובי, "ידיעות על יהודי תימן בחיבורים ערביים מתימן", פעמים 64 (תשנ"ה), עמ' 68-102; פעמים 65 (תשנ"ו), עמ' 18-56.</p>	<p>טובי, ידיעות</p>
<p>יוסף טובי, "צירי וחולם במבטא יהודי תימן", בתוך י' רצהבי (עורך), בואי תימן: מחקרים ותעודות בתרבות יהודי תימן, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 52-57.</p>	<p>טובי, צירי</p>
<p>חזוניאל טויטו, "קווים לדרכו של הריב"א בפירושו לתורה", עיוני מקרא ופרשנות ח (תשס"ח) [=מנחות ידידות והוקרה לאלעזר טויטו], עמ' 589-605.</p>	<p>טויטו, קווים</p>
<p>דורון יעקב, מסורת הלשון שבפי יהודי דרום תימן (קהילות שרעב ועדן): תורת ההגה של העברית ותצורת שם העצם בלשון המשנה, דיסרטציה, האוניברסיטה העברית בירושלים תשע"ג.</p>	<p>יעקב, מסורת</p>

- Sara Yefet, "The Nature and Distribution of Medieval Compilatory Commentaries in the Light of Rabbi Joseph Kara's Commentary on the Book of Job", in: M. Fishbane (ed.), *The Midrashic Imagination: Jewish Exegesis, Thought and History*, New-York 1993, pp. 98-130. יפת, האופי
- שרה יפת, "פירוש ר' יוסף קרא לאיוב - לדמותם ולתפוצתם של פירושים קומפילטוריים בימי הביניים", בתוך מ' בר-אשר, מ' גרסיאל, ד' דימנט וי' מאורי (עורכים), עיוני מקרא ופרשנות ג [= ספר זיכרון למשה גושן-גוטשטיין] (תשנ"ג), עמ' 195-216. יפת, לדמותם
- Boaz Cohen, "Quotations from Saadia's Arabic Commentary on The Bible from Two Manuscripts of Abraham Ben Solomon", in: *Saadia Anniversary Volume*, New-York 1943, pp. 75-139. כהן, ציטוטים
- ב"מ לוין, "אגרות גאון בכל לארץ ימן וימאמה", גנוזי קדם ג (תרפ"ה), עמ' 14-23. לוין, איגרות
- Yitzhak Tzvi Langermann, *Yemenite Midrash - Philosophical Commentaries on the Torah, An Anthology of Writings from the Golden Age of Judaism in the Yemen*, New-York 1996. לנגרמן, המדרש
- Tzvi Langermann, "Yemenite Philosophical Midrash as a Source for the Intellectual History of the Jews of Yemen", in: D. Frank (ed.), *The Jews of Medieval Islam: Community, Society and Identity*, Leiden 1995, pp. 335-347. לנגרמן, מקור
- ابن منظور, لسان العرب, 15 مجلدًا, بيروت [د.ت]. לסאן אלערב
 מדרש החפץ על חמשה חומשי תורה, מהדורת מאיר חבצלת, ירושלים תשנ"א-תשנ"ב. מדרש החפץ
- פירוש ר' ישעיה מטראני לספר ישעיהו, בתוך: מקראות גדולות - הכתר, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ו. מהרי"ט, ישעיהו
- ספר חלק הדקדוק על תורה נביאים וכתובים למהר"ג מהרי"ץ זצ"ל, י"ל בפעם הראשונה [בצילום מכתב יד] על ידי שלמה בן שלמה קארו, תשמ"ב. מהרי"ץ, חלק הדקדוק
- שלמה מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג. מורג, העברית
- שלמה מורג, מסורות הלשון העברית והלשון הארמית שבפי יהודי תימן, בעריכת יוסף טובי, תל-אביב תשס"ב. מורג, מסורות
- ר' שלמה ב"ר אברהם אבן פרחון, מחברת הערוך, מהדורת זלמן שטרן, פרעסבורג תר"ד [ד"צ ירושלים תש"ל]. מחברת הערוך

- מנחם בן סרוק, מחברת מנחם, מהדורת צבי פילעפאווסקי, לונדון ועדינבורג 1854 [ד"צ ירושלים תשכ"ח].
- מכלול יופי ר' שלמה בן מלך, מכלל יופי, אמסטרדם תמ"ד [ד"צ ירושלים].
- Adolf Neubauer, "The Literature of the Jews in Yemen", J.Q.R. o.s. 3 (1891), pp. 604-622.
- נויבאואר, הספרות
- Adolf Neubauer, Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library, Oxford 1886.
- נויבאואר, קטלוג
- טוביה סולמי, "מאפיינים ייחודיים של יהדות שרעב", אפיקים קה-קו (אייר תשנ"ה), עמ' 64-67.
- סולמי, מאפיינים
- הרב עמרם קרח, סערת תימן, ירושלים 1954.
- סערת תימן
- יעקב ספיר, מסע תימן, מהדורת אברהם יערי, ירושלים תש"ה.
- ספיר, מסע תימן
- זהר עמר, צמחי המקרא, ירושלים תשע"ב.
- עמר, צמחי המקרא
- Louis Finkelstein, "Fragments of an Unknown Midrash on Deuteronomy", HUCA, 12-13 (1937-38), pp.523-557.
- פינקלשטיין, קטעים
- משה צוקר, "מפירושי הגאונים ר' סעדיה ור' שמואל בן חפני במדרש הגדול", ספר היובל לאברהם ווייס, ניו-יורק תשכ"ד, עמ' תסא-תפא.
- צוקר, מפירושי
- משה צוקר, על תרגום רב סעדיה גאון לתורה, ניו-יורק תשי"ט.
- צוקר, על תרגום
- יוסף קאפח, "דברי צדיקים וזכרונם בתימן" – רשימת חיבורי חכמי תימן לרב יחיא קאפח זצ"ל", תימא א (תש"ן), עמ' 28-7.
- קאפח, דברי צדיקים
- מדרש קהלת רבה, ירושלים [ד"צ וילנא תרל"ח].
- קהלת רבה
- Alexander Kohut, Studies in Yemen- Hebrew Literature, 2 vols., New-York 1892-1894.
- קוהוט, מחקרים
- משה קטן, אוצר הלעזים – המלים הצרפתיות שבפירושי רש"י על התנ"ך, ירושלים תשנ"א.
- קטן, אוצר
- צמח קיסר, "עיונים ראשונים בתכלאל שהועתק בידי המהרי"ץ", בתוך א' חזן וי' דישון (עורכים), מחקרים בספרות עם ישראל ובתרבות תימן, ספר היובל לפרופ' יהודה רצהבי, רמת-גן תשנ"א, עמ' 181-194.
- קיסר, עיונים
- הרב שלמה קרח, עריכת שולחן, בני-ברק תשמ"ה.
- קרח, עריכת שולחן
- פירוש ר' אליעזר מבלגנצי לספר ישעיהו, בתוך: מקראות גדולות – הכתר, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ו.
- ר' אליעזר מבלגנצי

<p>פירוש ר' יוסף כספי לספר ישעיהו, בתוך: מקראות גדולות - הכתר, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ו.</p> <p>פירוש ר' יוסף קרא לספר ישעיהו, בתוך: מקראות גדולות - הכתר, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ו.</p> <p>יוסף קאפח, פירוש נביאים ראשונים לר' אברהם בן שלמה, חלק א, יהושע ושופטים, קריית-אוננו תשנ"ט.</p> <p>אליעזר שלוסברג, "פירושו של ר' אברהם בן שלמה לספר יואל", בתוך ד"ר יצחק גלוסקא וד"ר אהרן בן-דוד (עורכים), מחקרים בלשון העברית ובמדעי היהדות, ירושלים תשס"א, עמ' 209-230.</p> <p>אליעזר שלוסברג, "ר' אברהם בן שלמה התימני ופירושו על ספר ישעיהו", בתוך ד"ר אסתר קאפח (עורכת), מתימן לישראל - תרבות, לשון, ספרות וחינוך, ירושלים תשע"א, עמ' 277-328.</p> <p>יוסף קאפח, פירוש נביאים ראשונים לר' אברהם בן שלמה, חלק ד, מלכים א, קריית-אוננו תשס"ו.</p> <p>אליעזר שלוסברג, "פירושו של ר' אברהם בן שלמה התימני לספר עובדיה - מהדורה מוערת ומבוארת", בתוך משה בר-אשר ועוד (עורכים), תשורה לעמוס - אסופת מאמרים בפרשנות המקרא מוגשת לעמוס חכם, אלון-שבות תשס"ז, עמ' 235-256.</p> <p>יוסף קאפח, פירוש נביאים ראשונים לר' אברהם בן שלמה, חלק ב, שמואל א, קריית-אוננו תש"ס; חלק ג, שמואל ב, קריית-אוננו תשס"ב.</p> <p>אליעזר שלוסברג, "מדרש אלציאני לר' אברהם בן שלמה על תרי-עשר", דברי הקונגרס העולמי ה-12 למדעי היהדות, חטיבה א, המקרא ועולמו, ירושלים תשנ"ט, עמ' 53-63.</p> <p>ר' דוד קמחי, ספר השרשים, מהדורת ביזנטל-לברכט, ברלין 1847 [ד"צ ירושלים תשכ"ז].</p> <p>פירוש רד"ק לספר ישעיהו, בתוך מקראות גדולות - הכתר, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ו.</p> <p>רד"ק, מכלול, מהדורת יצחק ריטנברג, ליק תר"ב [ד"צ ירושלים תשכ"ו].</p> <p>רד"ק, הפירוש השלם על תהלים, מהדורת אברהם דרום, ירושלים תשל"ט.</p>	<p>ר' יוסף כספי</p> <p>ר' יוסף קרא</p> <p>ראב"ש, יהושע-שופטים</p> <p>ראב"ש, יואל</p> <p>ראב"ש, ישעיהו</p> <p>ראב"ש, מלכים</p> <p>ראב"ש, עובדיה</p> <p>ראב"ש, שמואל</p> <p>ראב"ש, תרי עשר</p> <p>רד"ק, השרשים</p> <p>רד"ק, ישעיהו</p> <p>רד"ק, מכלול</p> <p>רד"ק, תהלים</p> <p>ריב"ג, אצול</p>
--	---

ספר ההשגה – הוא כתאב אלמסתלחק לר' יונה אבן ג'נאח בתרגומו העברי של עובדיה הספרדי, מהדורת דוד טנא ואהרן ממון, ירושלים תשס"ו.	ריב"ג, ההשגה
מ' וילנסקי, ספר הרקמה לר' יונה אבן ג'נאח, ברלין תרפ"ט [מהדורה שנייה, ירושלים תשכ"ד].	ריב"ג, הרקמה
ר' יונה אבן ג'נאח, ספר השרשים, מהדורת ב"ז באכער, ברלין תרנ"ו [ד"צ ירושלים תשכ"ו].	ריב"ג, השרשים
מיכאל ריגלר, "קולופונים של כתבי-יד כמקור לתולדות הספר והסופרים מתימן", מחקרים בספרות עם ישראל ובתרבות תימן – ספר היובל לפרופ' יהודה רצהבי, בעריכת יהודית דישון ואפרים חזן, רמת-גן תשנ"א, עמ' 161-179.	ריגלר, קולופונים
בנימין ריצ'לר, "על מדרש הביאור התימני ומחברו", עלי ספר ב (תשל"ו), עמ' 91-96.	ריצ'לר, על מדרש
מורה נבוכים לרבנו משה בן מימון, מהדורת מיכאל שורץ, תל-אביב תשס"ג.	רמב"ם, מו"נ
יהודה רצהבי, תפסיר ישעיה לרב סעדיה (כתאב אלאסתצלאח), קריית-אונו תשנ"ד.	רס"ג, ישעיהו
נפתלי דירינבורג, תרגום ספר ישעיהו עם ליקוטים מן ביאורו בלשון עברית לרבינו סעדיה בן יוסף הפיומי, פריס תרנ"ו.	רס"ג, ישעיהו, דירינבורג
סדור רב סעדיה גאון, מהדורת ישראל דודזון, שמחה אסף ויששכר יואל, ירושלים תשל"ט.	רס"ג, סידור
חמש מגילות עם פירושים עתיקים, מהדורת הרב יוסף קאפח, ירושלים תשכ"ב.	רס"ג, שיר השירים
יהודה רצהבי, אוצר לשון הקדש שלבני תימן, תל-אביב תשל"ח.	רצהבי, אוצר
יהודה רצהבי, "ספרות יהודי תימן – ביבליוגרפיה", קריית-ספר כח (תשי"ג), עמ' 255-278, 394-406.	רצהבי, ביבליוגרפיה
יהודה רצהבי, "מובאות חדשות מפירוש ר' סעדיה למקרא (מתוך פירוש ר' אברהם בן שלמה למקרא)", סיני צח (תשמ"ו), עמ' צז-קח.	רצהבי, מובאות
יהודה רצהבי, "מילואים לקטע ממדרש אלמוני על דברים", HUCA, 25 (1954), החלק העברי, עמ' א-ט.	רצהבי, מילואים
יהודה רצהבי, מפירושי רב סעדיה למקרא – לקט מפירוש רס"ג לספרי המקרא, ירושלים תשס"ה.	רצהבי, מפירושי
יהודה רצהבי, "ספרות יהודי תימן", תימא ה (תשנ"ו), עמ' 5-38.	רצהבי, ספרות
יהודה רצהבי, תורתן שלבני תימן, קריית-אונו תשנ"ה.	רצהבי, תורתן

אורי שחמון, תיאור לשוני של להגי הערבית המדוברים בפי עולים מצפון תימן, דיסרטציה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ז.	שחמון, תיאור
הדסה שי, "תנחום בן יוסף הירושלמי", בתוך משה בר-אשר (עורך), פרקים בעברית לתקופותיה – אסופת זיכרון לשושנה בהט, ירושלים תשנ"ז, עמ' 197-206.	שי, תנחום
אליעזר שלוסברג, "הפולמוס עם האסלאם במדרש 'מאור האפילה'", תימא ג (תשנ"ג), עמ' 57-66.	שלוסברג, הפולמוס
אליעזר שלוסברג, "מכלול יופי לר' שלמה בן מלך – מאסף לפרשנות המקרא הפילולוגית בימי הביניים", מגדים ה (תשמ"ח), עמ' 45-57.	שלוסברג, מכלול
אליעזר שלוסברג, "פירושי רב סעדיה גאון בספר 'מכלול יופי לר' שלמה בן מלך", שמעתין 93-94 (תשמ"ח), עמ' 18-23.	שלוסברג, פירושי
אליעזר שלוסברג, "פירושי רס"ג במדרשי תימן המאוחרים", בתוך משה בר-אשר וחיים א' כהן (עורכים), מִשְׁאֵת אֶהָרֶן – מחקרים בלשון מוגשים לאהרן דותן, ירושלים תש"ע, עמ' 498-521.	שלוסברג, פירושי רס"ג
אלמרשד אלכאפי [המדריך המספיק] – מילונו של תנחום הירושלמי למשנה תורה לרמב"ם, מהדורת הדסה שי, ירושלים תשס"ה.	תנחום, אלמרשד
אלכסנדר שפרבר, כתבי הקדש בארמית, כרך ג, תרגום יונתן לנביאים אחרונים, ליידן 1962.	תרגום יונתן

